

Bársony Józsefné

Életrajz

Sajnálatos módon Bársony Józsefné az interjú véglegesítése előtt elhunyt, ezért a végső pontosításokat unokahúga, Sándor Erzsébet segítségével végeztük el. A szövegbe az ő kiegészítéseit kerek zárójelben, dőlt betűkkel szúrtuk be. A Bársony Józsefnéről és környezetéről írt bevezető is az ő munkája. Ezúton mondunk köszönetet kedves segítségéért. A ferencvárosi lakás egyetlen szobája az egykori polgári bútorokkal, szőnyegekkel van tele. Láthatóan egy régebbi, nagyobb lakásból kerültek ide. A két háború között csináltatott garnitúra darabjai: egy szekreteres kombinált szekrény, vitrin, kör alakú nagyasztal, körülötte négy bársony bevonatú székkal. A szőnyegek, hasonlóan a vitrinben lévő tárgyakhoz, nem annyira értékesek, mint inkább mutatósak. Egy olyan hajdani polgári miliőt vannak hivatva képviselni, amelyben Bizsu néninek igazán, egész életében nem volt része. Bizsu néni nagyon idős a számtalan betegségtől egyre apróbbá töpörödő asszony, rövidre vágott hófehér hajjal és fürkésző manó tekintettel. Nem lát tisztán, ráadásul az egyik szeme kisebb mint a másik, így az erőltetett nézéstől mindig az az érzése a vele szemben ülőnek, hogy Bizsu néni mindjárt leleleplezi, és kihúzza belőle a legféltettebb titkot is. Élénk, szikrázó tekintete tükrözi azt az élénk, szikrázó ésszt, ami ritka adomány 95 éves korban. A mozgás nehezebbre esik, bottal jár, de a lakásban nem használja. Önellátásra rendezkedett be, amíg csak teheti, nem kér senkitől sem segítséget. Az asztal melletti hintaszékben tölti a nap legnagyobb részét. Őlében Mici, a macska, kezében a tévé távirányítója. Spektrum-, National Geographic- és Romantic-csatorna fogyasztó. A tévét fülhallgatóval hallgatja, mert így nem zavarja a szomszédokat. Fölötte a falon, nagy fekete keretben, Auschwitzban elvesztett 15 éves fiának fényképe függ.

Egyik felmenőmről sem tudom igazán, hogy honnan származik, de az biztos, hogy mind magyarországiak voltak. Ezt tudom, mert voltak a második világháború kezdetén azok az évek, amikor igazolni kellett a magyar állampolgárságot, mert volt, aki nem volt magyar állampolgár, amikor a hitlerizmus kezdődött [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Ezért tudom, hogy itt, Magyarországon született az apám is. A dédmamámról, az anyai nagymamám édesanyjáról annyira emlékszem, hogy nem tudott magyarul. Hát azelőtt Magyarországon csak németül beszéltek [Ez természetesen túlzás, az állítás csak a magyarországi zsidóság egy részére igaz. – A szerk.]. Találkoztam vele a nagymamánál, mindig odament látogatóba. Nem tudtam vele beszélgetni, ő beszélt velem németül, én beszéltem vele magyarul. Olyan kis kalap volt a fején, masnival. Úgy emlékszem rá. Csak ezt a dédmamámat ismertem meg a testvérét. Más dédet nem ismertem. Nem tudom, hogy a nagyszüleim hol születtek, hogy éltek-e Budapesten kívül máshol, csak azt tudom, hogy apám Haláborban született [Halábor – kisközség volt Bereg vm.-ben, 1910-ben 500 főnyi lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Nagypámat Bauer Sámuelnek hívták, nagymamámat Weiss Léninek. Ő valószínűleg nem is járt iskolába, emlékszem, úgy ment moziba, hogy az anyám ment vele, s felolvasta neki a szöveget. Apai nagymamám és a későbbi mostohaanyám édesanyja testvérek voltak. Érdekes, hogy az egyik testvér megváltoztatta, magyarosította a nevét, Fehér Eugéniának hívták, a másik viszont, az apai nagymama, Weiss Léni nem. Volt egy fiútestvérük, a Jentli bácsi [Fehér József].

Az apai nagyszüleim a Haller utcában laktak, ugyanabban a házban, mint mi. Nagymama az első emeleten lakott, mi meg a másodikon. Cseléd lány is volt a nagymamánál. A nagymamám hatvanhárom éves volt, amikor meghalt, de én csak arra emlékszem, hogy a cseléd fűzte be a cipőjét, segített neki felöltözni, és nagyon-nagyon öregnek láttam. Én most, kilencvenhat évesen sem érzem magamat olyan tehetetlennek, mint akkor az a hatvanhárom éves öregasszony, én még most is felveszem a cipőmet egyedül, és nem hagyom magamat öltöztetni. Vallásosak voltak, kóser étkezés volt, meg voltak tartva az ünnepek.

Az édesanyám szülei, a Kellermann nagymamáék akkoriban a Garay utcában laktak, aztán elmentek lakni a Hernád utcába. Ott laktak életük végéig. Miután anyám meghalt, nem sokat törődtek velünk. Pedig több testvére is volt édesanyámnak, nagynénik, nagybácsik, voltak jó módúak is. Róluk sajnos nem tudok többet mesélni. Kellermann nagyapámék foglalkozásáról nem tudok semmit, még kislány voltam, amikor meghaltak. Nagyon vallásosak voltak. Ahányszor a nagymamám meglátott, mindig sírva fakadt, mert eszébe jutott a lánya. De senki nem segített. A nagyszüleim politikai nézeteiről fogalmam sincs, gyerekek voltunk, nem osztottak meg velünk komoly dolgokat. Tudtommal nem voltak problémáik a zsidóságuk miatt, magyarul beszéltek otthon, és mindenkivel jóban voltak [A családnak ezzel az ágával az édesanya korai halála miatt nagyon laza volt a kapcsolat. – A szerk.].

Mi a Haller utcában laktunk, onnan mentem férjhez. Egy nagy szobánk volt, egy alkóvos, az alkóv külön volt, egy egész ebédlő volt benne. Az ember, ha bejött, akkor az ebédlőbe ment be, a háló azután következett. Volt vezetékes víz is, viszont villany nem volt, lámpával [értsd: petróleumlámpával] világítottunk. Később bevezették az olajlámpát is [Valószínűleg a gázvilágításról van szó, amelyhez a gázt olajból nyerték. A 18. század végén állítottak elő először kőszénből világítógázt (légszeszt), a 19. század első felében néhány gazdag pesti polgár házában már volt gázvilágítás (kőszén alapú, esetleg repceolajból előállított gázzal). Később kőszén helyett olajból is állítottak elő világítógázt. A gáz ún. gázharisnyákban eléggé árasztott fényt. A gázvilágítást – elsősorban a lakásokban – a 20. század elején kezdte fölváltani a villanyvilágítás. – A szerk.]. Amikor megszületett a húgom, szegődtettek egy cselédet [lásd: cseléd], mert kellett, hogy a kislányra vigyázzon valaki. Az illető majdnem vak volt, mindent összetört, de nem tudtak megfizetni egy drágábbat. Volt olyan, hogy cseléd- és helyszerző. Ha oda elment az ember, tudott szerezni olcsóbb cselédet, drágábbat, attól függően, hogy kinek milyenre volt szüksége.

A Remete utcában volt egy zsinagóga, ahova jártunk, meg ott volt a Páva utcai zsinagóga, de oda csak a húgom járt, akkoriban az iskolából ide voltak irányítva, a Páva utcába. Amikor én iskolába jártam, akkor csak a Remete utcai zsinagógába jártunk. Én jártam Talmud iskolába is [lásd: Talmud-Tóra], az is a Remete utcában volt.

Otthon a családban magyarul beszélünk mindig, nem is tudom, hogy az apám tudott-e más nyelven. A szüleim is tartották a vallást, kóser módra főztünk és szombattartás volt, vagyis zsinagógába jártak minden szombaton [lásd: étkezési törvények; szombati munkavégzés tilalma]. Az asszonyok nem mentek minden héten a templomba, csak ünnepkor. A férfiak viszont, apám, nagyapám mentek pénteken, szombaton is. Meg volt tartva az újév [Ros Hásáná], a hosszúnapi [Jom Kipur] meg minden. Meg a húsvét [Pészah]. Ünnepek előtt mindig új ruhát kaptunk, tetőtől talpig. (Unokahúg: „Persze nem volt pajeszos a nagypapám, nem ortodox jellegű volt a vallása, vagy nem látszott ez rajta, mert nem hordott kaftánt, nem hordott imaszíjat.”)

Gyerekkoromban az utcában, ahol laktunk, voltak zsidók és keresztények is, és nem volt semmi hadakozás a zsidó és a keresztény között. Egyformán játszottunk egymással, sok gyerek volt a házban. Ami a szomszédokat, barátokat illeti, nem számított, hogy keresztény volt vagy zsidó. A szomszédunk is keresztény volt, és nagyon jóban voltak apámmal. A nevelőanyám pedig nagyon szomszédolós volt, minden szomszédal barátkozott.

A környékünkön volt zsidó kávéház meg fűszerüzlet is. Meg volt pálinkaház is, az is zsidó tulajdonban volt. A kapu mellett jobbra volt a pálinkaház, és balra volt egy nagy borkiház. Sőt a szemben lévő házban, az udvarban is volt egy kocsmá. Azt hiszem, kocsmából volt a legtöbb. Sok üzlet volt zsidó kézben, mert földbirtokos nem lehetett zsidó a múltban. Én is csak felnőttkoromban tudtam meg, hogy miért van az, hogy zsidó az ügyvéd, az orvos meg a tudós, tanult ember, és egyetlen paraszt nincs zsidó. [A zsidók az 1850-es évekig nem rendelkezhetek földdel, telekkel és ingatlannal, és nem foglalkozhattak állami hivatalokkal sem, így árutermeléssel és eladással, valamint pénzügyi tevékenységekkel foglalkoztak. Amikor elkezdődött Magyarország modernizációja, a zsidók az ipari és kereskedelmi vállalkozások, a bankszakma, a vállalati és magántisztviselők, valamint a szabad értelmiségi pályák felé orientálódtak. - A szerk.] Ez sehogy sem ment a fejembe. Aztán kezdtem olvasgatni, és így tudtam meg, hogy tulajdonképpen a zsidónak nem lehetett földje. Így kénytelen volt a gyerekeit taníttatni, mert különben nem lett volna szakmájuk.

Édesapám Haláborban született. Amikor én születtem, harminc éves volt, tehát 1879-ben szülehetett. Volt nekünk egy cipőüzletünk ugyanabban a házban, ahol laktunk, a kilencedik kerületben, de nem emlékszem, hogy apám cipész volt-e vagy inkább kereskedő. Nem igazán emlékszem, hogy miket csinált, mielőtt kitört a első világháború.

Édesanyám biztos, hogy Budapesten született 1888 körül. A leánykori neve Kellermann Ilona. Foglalmam sincs, hogy az anyám milyen iskolát végzett. Huszonhét éves volt apám, amikor elvette az anyámat feleségül. Esküvői képet nem láttam, talán nincs is. Az anyám nagyon fiatalon ment férjhez, tizenkilenc évesen. Apámnak nem volt könnyű helyzete, mivel anyám romboló tüdőbajba kapott, amikor én még a világon sem voltam, és az orvosok három hónapot jósltak neki. Apám pénzt és időt nem kímélve, mindent elkövetett, hogy az életét meghosszabbítsa, és ez négy évig sikerült. 1912-ben halt meg. Azután ott maradt két gyermekkel és a vagyona maradványaival. Kezdődött a hivatalos eljárás, amikor a gyámhatóság követelte anyám hozományának letétbe helyezését az árvák javára (azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy amikor nagykorúak lettünk, a pénzünk egy villamosjegyet sem ért, így át sem vettük), de ezzel az intézkedésünkkel apámat tönkretették. Így lettünk szegények.

Általában nagyon kevés emlékem van az édesanyámról, huszonnégy éves sem volt, amikor meghalt tüdőbajban. Olyan nagyon kicsi voltam, hogy nem is hatott rám annyira, mint a bátyámra. A bátyám szinte belebetegedett. Idősebb volt két évvel, ez sokat jelent. Én csak később raktam össze mozaikszerűen a dolgokat.

A bátyám, Bauer Árpád 1907. szeptember nyolcadikán született, Budapesten. Gyerekkoromban sokat voltunk együtt, mert nem mehetett játszani, csak ha engem is vitt magával. De én igazából egy kolonc voltam neki. Fölkapott, aztán szaladt velem, mert utol akarta érni a társait. Ő is csak a négy elemet meg a négy polgárit végezte el, és utána nem tanult semmiféle szakmát, mert segített apámnak vásárolni. Megnősült, mert azt akarta, hogy önálló legyen. Elvitték feleségétől a hat éves kisfiával, Gyurikával együtt, az egész család ottmaradt Auschwitzban. (Unokahúg: „Árpád sorsa

rémtörténet a maga megoldatlanságával. Ő ismerte az édesanyját, mivel pár évvel idősebb volt, és nagyon megviselte az anyja halála. Elcsúszott az élete, nem is tanult, nem lett szakmája, tengett-lengett, Mikivel – Bársony Józsefné első férjével, Fényes Mórral – járt vásározni, begyűjteni. Aztán elvette feleségül Eckenfeld Helént, s aztán megszületett Gyurika. 1938-ban született, hat éves körül lehetett, amikor meghalt.”)

Apámat nem hagyták a szülei békén, hogy nősiljón meg, mert nem volt türelmük velünk foglalkozni, terhükre voltunk, így apám elég hamar megnősült. Szerintem megbeszélte esküvő volt ez a második. Még tizenkilc éves sem volt a mostohaanyám, amikor hozzám apánkhoz. Valószínű, hogy nem volt apámba szerelmes, de becsülte, mert szorgalmas és jóképű ember volt egy beren-dezett lakással, ám két gyerekkel, de mostohaanyám vállalta, mert mindenáron szabadulni akart a nyomorúságból. Erről a második esküvőről vannak emlékeim, 1914-ben volt. Fénykép erről sem maradt, de az emlékezetemben megvan, hogy nézett ki a nevelőanyám mint menyasszony. Mert akkor már öt éves voltam, a bátyám hét. Elszöktünk a mostohanagymamához, akihez közel laktunk, mert ott volt az esküvő, és meg akartuk nézni a menyasszonyt. Persze amikor észrevették, hogy ott vagyunk, rögtön elvittek onnan, mert nekünk nem volt szabad ott lennünk. Rendes esküvő volt, menyasszonyi fátyollal, zsinagógában [lásd: házasság, esküvői szertartás].

Aztán eljött a keserű időszak is. Miután apámat elvitték katonának az első világháborúban, nem maradt kereső, aki eltartson, így hát anyám kellett eltartson bennünket. Mivel tartaléktőként nem volt, ott álltunk minden jövedelem nélkül. Anyám tanult fehérnemű-varrónő volt. Sikertől neki egy nagyon előkelő belvárosi szaküzletben munkát vállalnia. Nagyon szépen dolgozott mint bedolgozó, rajz után csodás dolgokat varrt, nagyon meg voltak vele elégedve, de olyan keveset keresett, hogy csak saját magát tudta belőle eltartani, meg a lakbért fizetni. Miránk már nem jutott, a nagyszülőknél kosztoltunk, válogatás nem volt, ha nem ízlett, mást nem kaptunk. Én rossz evő voltam, fogamra valót sohasem kaptam, hát inkább nem ettem. Nem lehetett semmit kapni, mindenért sorba kellett állni, a fagyos krumplitól kezdve, amiből csurgott a lé, mindenért. Lassan mi lettünk a bátyámmal a sorban állók. Villany nem volt nálunk, a petróle-umért is sorba kellett állnunk, a tüzelőért is, a szobában soha nem volt fűtve, csak annyi meleg volt, amit a konyhai csikótűzhely adott, az is csak addig, amíg a főzés tartott. Valószínű akkor is volt feketepiac, és pénzért mindent lehetett kapni, de nekünk nem volt egy vasunk sem. A nagyszüleimnek volt pénzük, de inkább hadikölcsönbe [lásd: hadikötvény az Osztrák-Magyar Monarchiában] fektették, ami egy fillérig odaveszett. Akkor mint gyerek nem sokat értettem ezekből a dolgokból, csak azt gondoltam, hogy senki sem szeret minket, csak tengünk-lengünk a világban. Gyerekek vagyunk, és hiányzik a szülői ölelés és szeretet. Az évek teltek, és nem változott semmi. Apánkat nem láttuk, tudtuk, hogy él, de hogy mikor látjuk viszont, fogalmunk sem volt, csak azt tudtuk, hogy anyánk nagyon várja, mert minden személyes holmijára nagyon vigyá-zott. Időnként elővette és szellőztette, hogy a moly bele ne menjen. Minden évben eltett lekvárt, mindenféle befőttet, és ahhoz nem volt szabad hozzányúlani, mert az a Papának volt eltéve, nekünk ebből nagyon kevés jutott. Jellemző, hogy a bátyám néha egy kissé megdézsmálta, és ezért bizony büntetés járt. A gyerekkorunk úgy telt el, hogy megszoktuk azt, hogy szegények vagyunk.

Ritkán előfordult, hogy anyánk ünnepi délutánt rendezett, ez nagyon ritkán volt. Elküldött bennünket a cukrászdába, és hozatott velünk két-három minyont, és kibontott egy üveg befőttet. Ilyenkor bezárta az ajtót, hogy a nagymama meg ne tudja, mert ő ezt könnyelműségnek tartotta volna. Így zajlott az életünk, de nekem legeslegjobban a babusgatás hiányozott, mert azt láttam,

hogy a másik anya, ha a gyerek rossz, megveri, de nemsokára utána megöleli és csókolja.

Aztán lassan kezdtek a foglyok hazaszállingózni, mivel Oroszországban kitört a forradalom, ki, ahogy tudott elindult hazafelé, apánk is megérkezett. Az öröm nagy volt, ki sem mondható. Apám meg volt lepve, hogy át tudott öltözni, minden holmija megvolt, még egy zsebkendője sem hiányzott, pillanatok alatt „elegáns ember” lett belőle, így kezdtem ráismerni.

Ám az életünkben túl sok változás nem történt, mert közben itthon is kitört a forradalom [lásd: Tanácsköztársaság; fehérterror], ami nekünk, gyerekeknek nagyon érdekes volt, de a felnőtteknek szörnyűség. Ugyanúgy nem lehetett semmit sem kapni, de nekünk egy kicsit talán több jutott. Lehet, hogy a nagymama annak örömeire, hogy az egyetlen fia hazajött, kinyitotta az erszényét, vagy apánknak volt pénze, ezt nem tudom, de egy kicsit jobb életünk volt. De nem sokáig, mert apánk sokat betegeskedett, nem tudott úgy pénzt keresni, hogy elég legyen, a szegénység hozta a gondot, idegességet, veszekedést. Az országban zűrzavar volt. Minket na–gyon könnyen ki lehetett volna elégíteni, mert a babot nagyon szerettük minden formában, és a tésztát is, ez volt a szegény emberek elege, mert ez olcsó volt, de anyánk nem szerette, és nem is nagyon szeretett főzni.

A húgom, Margit akkor született, mikor apám hazajött a háborúból, 1919-ben. Tíz és fél évvel volt fiatalabb a húgom, de már meghalt. Borzasztóan szerettem őt. Mindig megvolt közöttünk ez az erős kapcsolat. A húgom még javában iskolába járt, nyolc éves volt, amikor én férjhez mentem. Azután az én üzletemben tanuló lány lett, és ő is kitanulta a kalaposszakmát. A húgom egy keresztény fiúhoz ment férjhez, Tóth Lászlóhoz, ennek köszönhettem, hogy őt nem vitték el. (Az unokahúg, Tóth Lászlóné Bauer Margit lánya anyja sorsáról: „Szüleinek volt egy Margit nevű unokatestvére, aki ékszerész férjével együtt a 1930-as évek elején kiment Brazíliába, és ékszerészként befutott /Bauer Margit szülei, Bauer Izidor és Schwarz Janka unokatestvérek voltak, így lehetett közös unokatestvérük/. Ez a Margit 1937-ben, pesti látogatása alkalmával, magával vitte a kis Bauer Margitot, úgymond, örökbe fogadta, és gyakorlatilag kivándoroltatták. Anyám még kis fiatal lányka volt, még húsz éves sem, de 1939-ben a Tóth László iránt érzett olthatatlan szerelme miatt hazajött. Visszakönyörögte magát, hogy ne kelljen neki Brazíliában a tengerre néznie. És így aztán két év után hazajött, és egész életében honvágya volt Brazília után.”)

A házban, ahol nevelkedtünk, sok gyerek volt, és sokat játszottunk együtt, és mindig hangosak voltunk, mivel kézzel fogható játékunk nem volt, rohan–gáltunk a padlástól a pincéig, kiabáltuk, ipi-apacs vagy azt, hogy adj királyt katonát, azt hiszem, a mai gyerekek ezt a játékot nem is ismerik, de ehhez nem kellett pénz, csak jó láb és torok, az meg in–gyen volt. Lakott mellettünk egy család, a Fényesék, ők is hozzátartoznak a gyermekkoromhoz, és fontos szerepet játszanak majd később az életemben. [Egyébként – mint a családfából is látható – nem csak szomszédok voltak, hanem rokonok is: Fényesné Róza néni az apa lánytestvére, tehát nagynéni volt. – A szerk.] Náluk mindent lehetett csinálni, színházasdit játszottunk, mindent magunkra szedtünk, ugráltunk a sezlónon, szóval sokszor felforgattuk a házat, de azért némileg ren–det is csináltunk, hogy mire Róza néni, az anyuka haza–jön, túl nagy rumlit ne találjon. Jó kedvű család volt, pedig még nálunk is szegényebbek voltak, a háború kitörésekor költöztek ide Szatmárból. Ugyanolyan méretű lakásuk volt, mint a miénk, de ott kilenc gyerek volt, a legnagyobb tizenhárom éves, a legkisebbek pár hónaposak, ikrek voltak. Volt két gyerekük, akik már nem laktak velük, egy fiú, aki süketnémának szü–letett, és a süketnémák intézetében nevelkedett, az utána következő lány nem volt velük, ő valahol külföldön élt. Miklós volt a tizenhárom éves, utána Pali, Cilike, Szerén, Etus, aki velem egy

idős volt, utána az ikrek, Berta és Laci. Róza néni batyuzott, még vonat tetején is utazott, ment vidékre, vitte, ami oda kellett, és onnan hozta, amit itt lehetett eladni. A két nagyobb fiú is besegített, cukorkát árultak a katonáknak a Ferenc József laktanyánál, közben nekik kellett volna a kicsikre vigyázni, de azt hiszem, hogy azok csak úgy nőttek föl maguktól, nem dirigálta őket senki. Talán azért voltak vidámak. Róza néni, amikor megérkezett – volt, hogy csak este tízkor –, nagyon gyors volt, hamar összedobta a vacsorát, felkeltette a gyerekeket, és akkor ettek, de ő mindig olyanokat főzött, amit a gyerekek szerettek. Fantasztikus dolgokat talált ki, például morzsolt kukoricát főzött nagy fazékkal, amit a csirkéknek adnak, krumplis tésztát, amit én nagyon szerettem és babot minden formában, ahogy éppen eszébe jutott. Voltak ötletei, pirított grízt felengedett vízzel, aztán besűrítette, és a tetejére mindig akadt valami pótlék – vagy sárga cukor vagy pirított hagyma.

Nagyon régen jártam én iskolába, az első világháború alatt. Nem mindig ugyanabba az iskolába, mert volt, amikor katonák voltak abban az iskolában, ami közel volt hozzánk. Jártam a Tűzoltó utcai iskolába meg a kilencedik kerületben a Tóth Kálmán utcai iskolába is. Hatéves koromban írtak be az iskolába, ez 1915 körül lehetett. Volt egy borzalmasan antiszemita földrajztanárnőm, úgy emlékszem, harmadik vagy negyedik elemiben, aki nagyon utálta a zsidókat. A zsidó gyerekek, ha valamit eltévesztett, azt mondta, hogy „Menjetek Palesztinába!”. Emlékszem még Elferné kézimunka-tanárnőre. Meg volt az osztályfőnök, Dr. Trócsányi Zoltánné, avval nem volt probléma, az soha nem zsidózott. Nagyon szép nő volt, a nevét sem felejtettem el. Az osztálytársaim között nem volt senki, akivel baj lett volna. Különben is én egy nagyon zárkózott gyerek voltam, az otthoni dolgok sem voltak nagyon rendezettek, nagyon érződött, hogy édesanyánk meghalt. Nem tudtam eléggé felengedni, beilleszkedni, mindig magányos voltam. Nem voltam kitűnő tanuló, de a feladott leckét mindig megtanultam, azt is csak azért, mert anyám megkövetelte. Utáltam a magolós tárgyakat, mert soha nem értettem meg, amit bemagoltam. Még van egy érdekes élményem az iskolából. Felvonultunk az iskolával, amikor kitört a forradalom. Meg elvittek az Orczy-kertbe bennünket, és ott a lövészárkokban szaladgáltunk, ott azon az elkerített részen, ahol a katonákat képezték ki.

Nem végeztem el a négy polgárit [lásd: polgári iskola], mert kórházba kerültem, volt egy óriási műtétem, ami meghatározta az egész életemet. Hat évig voltam beteg. A második polgáriból maradtam ki, és tizenhét éves koromig beteg voltam. Tuberkulózisom volt. Az anyám tüdőbajban halt meg, és úgy látszik, hogy nekem a csontjaimra ment az a betegség [csonttuberkulózis]. Egy ütésből kifolyólag jelentkezett a baj. A nagymamám cselédje egy nehéz vasfazekat lóbált a kezében, én nekiszaladtam, és megütötte a combomat. Hónapok múlva kiderült, hogy sántítok. Azt mondták, hogy rossz szokás. Mire megállapították, hogy mi a bajom, addigra akkora lyuk lett a combcsontomban, hogy minden lépésnél összecsuklott. Egy évig voltam egyfolytában kórházban. Nem tudtam ülni, csak feküdni. A híres Verebélyi professzor operált ingyen [Verebély Tibor (1875–1941) – sebész, egyetemi tanár, az MTA tagja, a III., majd az I. sebészeti klinika igazgatója, 1938–39-ben az egyetem rektora. 1939-től az egyetem képviselőjében felsőházi tag. Jelentős iskolát nevelt fel. – A szerk.]. De csak azért, mert rendkívüli eset voltam. Egyébként csak sok pénzért operált bárkit, őt méltóságos úrnak szólították [A „méltóságos” megszólítás a III–V. fizetési osztályba tartozó vagy magas kitüntetéssel bíró vagy főnemesi származású (grófi és újabb időkben bárói címmel rendelkező) személyeket (és feleségüket) illette meg. – A szerk.]. Különben a professzor is rajtam tanult, műhibájának köszönhetően hat évig nem épültem fel, tizenhét éves

koromig tartott ez a betegség. A gyermekkorom elment a háborúval a fiatal lánykorom meg a betegség–gemmel.

Miután felépültem, mindenáron szakmát akartam tanulni, de anyám nem akarta, mert hát ingyencseléd voltam otthon. Anyám varrt, de megélni nem tudott belőle. Soha nem engedte meg, hogy én vasárnap elmenjek valahova, vagy találkozzak barátnőkkel, kolléganőimmal. Úgy engedte meg, hogy elmenjek tanulni szakmát, ha utána mindent megcsinállok, mikor hazamegyek. Így hát elmentem női kalapos tanulónak a Váci utca és Havas utca sarkán lévő házba. A kalapszalonn, ahová jártam, nem ment elég jól, és azt mondta a főnököm, hogy megszűn–teti, de nem bontja fel a szerződésemet, hogy ne veszítsek egy évet, hanem helyezkedjek el, és akkor átírják a szerződés–sem. Igyekeztem elhelyezkedni, ami elég hamar sikerült, az Üllői úton, a Dániel nevű kalapüzletben. Nagyon szerettem a szakmámat, és nagyon hamar meg is tanultam, egy fél év múlva már önállóan dolgoztam. A mintakalapot megcsinálta a mamzel, utána már én csináltam. Természetesen nem csak én voltam, hanem több tanulólány, és önállóan dolgozó kisasszonyok, de már én is azok közé tartoztam, csak a fizetésem volt tanuló, pedig különül dolgoztam, mint bár–melyikük. Még a mamzelt is tudtam volna pótolni, és megmondtam, hogy ha nem fizet többet, nem maradok. Nem vette komolyan, de én még aznap, ami–kor szóltam, elmentem máshol keresni munkát. Nagyon bíztam magamban, és tudtam, hogy el fogok tudni helyezkedni. Sikerült is a Corvin–közben.

Közben privát életem is volt, esténként otthon mosogathattam, hétvégeken meg nagytakaríthattam, de azért néha volt egy kis szabadidőm, és a Fényes gyerekekkel összejöttem. Igaz, hogy már nem voltak gyerekek. Miki [Fényes Mórról van szó] volt a legidősebb, szintén vásárokra járt, és néha feljött hozzánk apámmal sakkozni, és ha úgy adódott, eldiskuráltunk. Neki voltak problémái, nősülni akart, gondolta, ha egy jó módú lányt elvesz, akkor nyit egy üzletet. Ha volt egy kis ideje, elment lánynézőbe, sokszor megtárgyalta velem, volt, akit be is mutatott.

Nekem volt egy barátnőm, a Baross utcában laktak. Néha anyám elenge–dett egy–egy vasárnap, de nyolc órára otthon kellett lennem. Nagyon jól éreztem magam náluk, mivel fiúk, lányok összejöttünk, Balázs néni – mivel így hívták őket – nagyon vendégszerető volt, mindig sült kalácsot, kávé vagy kakaó is volt. Közben teltek a hónapok, és én nagyon restelltem, hogy én mindig megyek Balázsékhoz, és úgy gondoltam, hogy egyszer nekünk is meg kellene hívni őket. Anyám semmiképpen nem akarta, azt mondta, hogy nekünk arra nem telik. Már eltelt a tanulóéve, és fel is szabadultam, amikor végre beleegyezett, hogy meghívjam a Balázs gyerekeket a partnereikkel, a Fényes Etust, aki velem egy idős volt és egy Szidi nevű barátnőmet. Abban az időben már Miki elég sűrűn járt hozzánk apámmal sakkozni. Anyám azzal bosszantott, hogy nem a sakk miatt jár fel, hanem énmiattam. Mondtam, az nem létezik, hiszen velem beszél meg, hogy most hol volt éppen lánynézőben, meg kü–lönben is jó haverok voltunk, és el sem tudtam volna képzelni mint ud–varlót, de azon a héten, amikor feljött hozzánk, azért szóltam neki, hogy vasárnap vendégeink lesznek, és ha van kedve, jöjjön fel. Eljött a vasárnap, megjöttek a vendégek, és legnagyobb meg–lepetésemre megjött Miklós. Mivel abban az időben rádió, televízió nem volt, legtöbbször kártyáztunk, társasjátékot játszottunk vagy énekeltünk. A barátnőim kérték, hogy énekeljek, s mivel elég jó hangom volt, és szerettem is énekelni, nem kellett nagyon rábeszél–ni. Egyszer csak azt vettem észre, hogy Miki le sem veszi rólam a szemét. Nem tudtam mire vélni, mivel én nem voltam belé szerelmes, csak jó haverok voltunk. Én már régen elkönyveltem magamban, hogy nem fogok soha férjhez menni, mert aki olyan szegény, mint én, az

se szegénynek, se gaz→dagnak nem kell.

Aztán 1927 novemberében, Erzsébet-napra feljött a Miki, és hozott nekem egy arany karkötőt. Így derült ki, hogy tényleg komoly szándékkal foglalkozik velem. Sokat beszélgettünk, mindig arról beszélt, hogyha megnősül, szeretné, ha a felesége szeretné. Lelkiismeret-furdalásom is volt emiatt, mert arra gon→doltam, hogy én nem vagyok belé szerelmes. Nagyon szeretem mint embert, de hogy hozzámen→jek feleségül, arra soha nem gondoltam. Kötelességemnek tartottam, hogy ezt megmondjam neki, ő erre azt válaszolta, hogy majd megszeretem. Mindenesetre a helyzetem olyan volt, hogy örülnöm kellett annak, hogy valaki el akar venni feleségül, és otthonról elszabadulhatok. Ez nem volt egy olyan csekélység. Szóval 1928. augusztus tizenkettedikén megesküdtünk, én tizenkilenc éves voltam, a férjem nyolc évvel idősebb. Az esküvőnk a Rumbach utcai zsinagógában volt. Rögtön elköltöztünk a szülőktől. Nagyon nehéz volt lakást kapni. Lelépést kellett fizetni, és egy szoba-konyhás lakást kaptunk, amiben nem volt sem vécé, sem víz, minden kint volt [Feltehetően arról van szó, hogy az előző bérlőnek pénzt adtak, hogy nekik adja át a lakás bérleti jogát. – A szerk.]. Kispesten vettük ki a lakást, mert a férjem odament dolgozni [Kispest – az 1920-as években rendezett tanácsú, 1930-ban már megyei város volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1920-ban 51 100 főnyi, 1930-ban már 64 600 főnyi lakossal. – A szerk.].

Miki vásárokra járt, mielőtt összeházasodtunk. Amikor megnősült, azt akarta, hogy ezt ne csinálja többet. Azért mentünk Kispestre lakni, mert az öccse ott lakott, piacokat tartott, és azt mondta, hogy abból meg lehet élni. A férjemnek volt egy textilboltja is, az csak akkor volt nyitva, amikor nem volt piac. Ez bevált neki, de tulajdonképpen akkor kezdett nekünk jobban menni, amikor én is üzletet nyitottam. Pedig eszem ágában sem volt eredetileg. Ahol laktunk, a háztulajdonoson kívül még egy család élt. A feleség tanárnő volt, és papírkereskedést nyitott, mert abbahagyta a tanárságot. Ő beszélt rá, hogy ha már kalapos vagyok, nyissak egy kalaposüzletet. Abban az időben nagy divat volt a kalap. Én féltem, hogy belebukok, meg féltem, hogy elmegy a pénz. Az én férjem sokkal jobban értett a dolgokhoz, és azt mondta, hogy „Egy bizonyos összeget erre szánok, és ha elúszik, akkor tudomásul vettem. Aki mer, az nyer”. Úgyhogy nyitottunk egy kicsi kis boltot, amit mi magunk állítottunk elő. A Teleki téren vettük a tükröt, saját kezűleg csináltuk a dobozokat, nagyon egyszerű módon lett ez a kis bolt berendezve, de első pillanattól kezdve ment. 1930. május harmincadikán nyitottam. Fantasztikusan jól ment, pedig szezon vége volt, amikor megnyitottam.

Közben megszületett a fiam, [Fényes] Ervin 1929. július huszonötödikén. Persze nem a legjobbkor, mert a gyerek jön a leghamarabb, és ha nem lettem volna olyan tudatlan... A gyerekem kilenc hónapos volt, amikor az üzletet nyitottam. A nevelőanyám nem segített, egyetlen egyszer nem jött el, hogy vigyázzon a fiamra. Nekem alkalmazottat kellett tartanom ahhoz, hogy a gyerekemre vigyázzon valaki, ha én nem vagyok otthon. Vettem egy fiataalt, akiről gondoltam, hogy a gyerekekkel is törődik, meg a lakást is ellátja. Később, amikor már jobban ment nekem, vettem egy német nőt is. Ebben az időben mondtam le a kóser étkezésről is, amikor már nem én vezettem a háztartást, mert nem voltam otthon. Néha, amikor véletlenül hazamentem, mert az is előfordult, akkor láttam, hogy összekeverik a tejesedényt a húsossal. Én kiadom a rengeteg pénzt, mert minden a duplája, ami kóser, és közben tréflit eszek. Akkor minek? Attól kezdve nem voltam kóser.

Szóval az üzletem beindult, vettem fel tanulólányokat is. Egyedül dolgoztam, még a férjem is besegített nekem. Nagyon szépen meg tudtunk élni. Sőt még spórolni is tudtunk. Aztán lakást cseréltünk, és lett mellékhelyiség, meg lett spejz, és a víz bent volt a lakásban. Ahogy a helyzetünk

jobbra fordult, természetesen nagyobbak lettek az igényeink is. Akkor már szerettem volna egy komfortos lakást, mert a lehetőségeim megvoltak hozzá. De hiába hirdettem, nem tudtam kapni olyan helyen, hogy közel legyen az üzlethez, és a férjem is könnyen tudjon a piacokra járni, be tudjon jönni a kocsi az utcába. Akkoriban földes utak voltak, és voltak olyan utcák, ahova nem tudott bemenni a lovas kocsi. Aztán találtam egy házat, nem volt túl jó állapotban, de nagyon jó helyen volt (a Báthory utcában). Persze kellett egy kis hitel is hozzá. Hamarosan vissza is tudtuk fizetni, de nem tudtam rendbe hozni a házat abban az évben, mert annyi pénzem nem volt. Aztán egy évre rá (1931-ben) beszéltem egy építőmesterrel, és az egész házat tatarozták, szigetelték, és még hozzá is építettünk, mert az egyik szoba nagyon kicsi volt. Úgyhogy két egyforma utcai szoba lett, meg az udvaron volt két szoba meg a konyha. Két és fél métert építettünk hozzá, ezáltal lett egy sarokszoba is, amely a fiam szobája lett.

Ez a tatarozás nagyon nehéz volt, mert amikor kezdődött az építkezés, fekvőbeteg voltam két hónapig [Valószínűleg a gyerekkori csonttébécé kiújulása. – A szerk.]. A két tanuló lány vezette az üzletet, mert nem volt más. A végén, amikor már nagy keservesen valahogy fel tudtam kelni, de menni nem tudtam, taxi vitt be az üzletbe, és ott egész nap feküdtem egy nyugágyban, és onnan dirigáltam a dolgokat a nyugágyból, és én magam is dolgoztam, de menni nem tudtam még. Nem volt az olyan egyszerű. Aztán ez a periódus is elmúlt. Közben a húgom is elvégezte az iskoláit, és mivel a szüleim nagyon szegények voltak, úgyhogy ők nem tudtak semmiben segíteni, nem tudott tovább tanulni, eljött, és kalapos lett nálam ő is. Kitanulta a szakmát, és aztán őbelőle is kalapos lány lett. Úgyhogy amikor én beteg voltam, akkor ő meg még egy tanuló lány vezették a boltot.

1932-ben, rá két évre, nyitottam egy nagyobb üzletet, mert a kisboltot kinőtűtük. A kisbolt is jó helyen volt, de a másik Kispest szívében, a legjobb helyen. Gyönyörűen be lett rendezve, Kispesten olyan modern üzlet nem volt, mint az enyém. Neoncsövekkel, piros kókuszszőnyeggel, beépített bútorokkal, tükrökkel, olyan fiókokkal, amiknek a tetején üveg volt. Kirakatok voltak, ahol a kalapok láthatóak voltak. Csodálatos szép üzletet nyitottam, és volt külön műhely is. Nagyon elegáns üzlet volt. Ez is szerencsére sikeres volt, és bár rengeteget költöttem rá, de meghozta az eredményt. Közben a fiamat is beíratam hat évesen az iskolába.

Egy percre sem panaszkodhattam addig, amíg nem kezdődött meg 1939. Nem voltak anyagi problémáink, 1939-ig [lásd: zsidótörvények Magyarországon] nem volt semmi problémánk. Avval együtt, hogy már hallottunk éppen eleget Ausztriáról [lásd: Anschluss] és a hitlerizmusról, de addig még nem érintett minket annyira. De amikor a férjemnek 1939-ben be kellett vonulnia munkaszolgálatra, akkor már saját bőrünkön kezdtük érezni. 1940-ben is be kellett vonulnia jó pár hónapra, 1941-ben is. 1942-ben úgy vonult be, hogy már nem is jött többé haza. Ez már egy külön regény, az utolsó találkozásunk a férjemmel. Az én férjem Aszód mellett, egy Iklad nevű kis helységben volt munkaszolgálatos. Egyik nap valaki bekiáltott a boltba, hogy viszik az ikladi munkaszolgálatosokat ki az országból. Otthagytam csapat-papert, hazarohantam, szóltam anyámnak, hogy csomagoljon nekem, mindent, ami a keze ügyébe akad, mert én rohanok, megyek Ikladra. A meleg holmit, amit hazaküldött, mert azt hitte, hogy nem kell neki, azt is összecsomagoltam, és vittem neki. Nagy keservesen eljutottam, taxival, villamossal Aszódra. Találkoztam útközben egy vonattal, amelyik ment Pest felé, én meg mentem Aszódra. Láttam, hogy sok rajta a munkaszolgálatos, kétségbe is estem, hogy már elkéstem. Aszód teljesen üres volt. Aztán egy katonával összeismerkedtem, és próbáltam szóra bírni egy kis anyagi segítséggel.

Valahogy megmondta, hogy a Józsefvárosi pályaudvaron vannak, ott megtalálom őket. Én, mint az őrült, mentem volna vissza, de vonat nem volt. Nagy keservesen találtam egy autót, amelyik elvitt Aszód mellé, Gödöllőre. Tovább nem tudott, mert nem volt jó az autója. Akkor megint szereztem valami autót, ami elvitt a Józsefvárosi pályaudvarra. De ott olyan nagy csönd volt, hogy tudtam, hogy valami tévedés volt, mert ott semmi nincsen. Megkerestem a főnököt a pályaudvaron, a vasúti állomás főnökét, hogy legyen olyan szíves, segítsen ki, és magyarázza meg, hogy hol vannak. Azt mondta, hogy ő nem mondhat semmit, mert ez nem egyezik az ő beosztásával, ő semmit nem mondhat el. Annyit könyörögtem neki, hogy végre elmondta, hogy Rákospalota-Újpesten van a szerelvény. Nem is fogadott el semmit. Nagyon rendes volt hozzám. Aztán már ültem a villamoson, mert taxi már nem vitt semerre, mert nem mehetett tovább. Amikor odaértem, már tudtam, hogy jó helyen vagyok, mert rettenetes sok nép volt ott a pályaudvaron és óriási kiabálás. A nagy kiabálásból kiderült, hogy valami két kilométerre van a nyílt pályán a szerelvény. Volt egy átjáró magasan, és oda felmentem, átmentem a túlsó oldalra, és elindultam arra, amerre a szerelvény volt. Gyalogoltam, gyalogoltam és gondoltam, hogy majd csak találok egy kis szakadt kerítésdarabot, ahol bebújhatok. Találtam is egy jó nagy lyukat, ahol befértem volna, de ott állt két katona. Mondtam, hogy „Az Isten áldja meg magukat, ne lássanak, forduljanak el, ide nekem muszáj bemennem”. Beengedtek, és kezdtem a férjemet keresni. Minden szerelvélynél megálltam, és kiabáltam, hogy „Fényes Miklós! Fényes Miklós!”. Voltak, akik tudták, hogy hol van, és megmutatták, hogy melyik vagonban van a férjem. Mondták is neki, hogy „Gyere, itt van a feleséged!”. Nem volt hajlandó kijönni, azt mondta, hogy őt ne ugrassák. Nagy nehezen bekiabáltam neki, hogy „Itt vagyok!”. Magán kívül volt. Kérdezte, hogy kerültem oda, hogy lehet, hogy én ott vagyok. Hát én magam sem tudom, hogy kerültem oda. Délelőtt kezdődött az utam, és este kilenc órakor találtam rá az uramra. Ez volt az utolsó találkozásunk. Soha többé nem láttam. Meghalt, pedig nagyon megígérte, hogy haza fog jönni. Azt mondta, hogy neki nem lesz semmi baja, csak én vigyázzak magamra, és akkor minden nagyon jó lesz.

Az első férjemnek a nyolc testvére közül a lányok (Szerén, Etus) meghaltak a deportálásban, volt viszont egy ikerpár is köztük (Berta és Laci), azok túléltek. A fiú tíz éve halt meg fehérvérűségben. A lány Izraelbe [akkor még: Palesztinába] ment még 1939-ben, két kisgyerekekkel meg a férjével. Annak a kislányát szerettem nagyon. Angyalnak hívták. Érdekes, hogy két évvel ezelőtt meglátogattam Angyal és a testvére engem. A fiú öt éves volt, amikor elmentek. Úgy örültem neki, mintha a férjemet láttam volna. De ő is meghalt, most nemrég, hirtelen.

Közben a két üzletet be kellett csukni, mert zsidóknak már az sem lehetett [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Ez jóval a csillagosság előtt történt, úgy emlékszem. Azt tudom, hogy este bezártunk, és reggel már nem lehetett kinyitni, tehát minden ottmaradt, elveszett [A zsidókat sújtó különböző rendelkezések sorában a sárga csillag viselését 1944. március 31-én írták elő, zsidó kereskedéseket április 21-én zárták be. – A szerk.]. Aztán csillagos ház lett a miénk [lásd: csillagos házak]. Én nem akartam kiköltözni a saját házamból (Báthory 35.), inkább befogadtam még más családokat. Mindenki kapott egy szobát, volt például olyan család, akik különben is együtt laktak, ők egy szobába kerültek. Én a szüleimmel (Unokahúg: „Azonnal befogadta őket, amikor csillagos házzá lett a háza.”) és a gyerekemmel beköltöztem az egyik szobába, a többit mind odaadtam. Eleinte a húgomék is velünk laktak, de aztán nekik ki kellett költözni, mert a férje keresztény volt. Nagyon velünk akart maradni, de rábeszéltem, hogy menjen inkább, mert esetleg segíthet nekünk. Úgyhogy ő cserélt egy zsidó családdal, akik pont a szemben lévő házban laktak.

Igyekeztem, hogy mindenkinek legyen külön konyhája, hogy ne legyen zűrzavar. Mosókonyhából lett az egyiknek konyhája, a másiknak az én konyhámat megfelezttem, és volt egy raktárhelyiség, az volt a harmadik konyhája. Tulajdonképpen egész szépen meglettünk volna, de hát ez nem így alakult. Tulajdonképpen mindent tudtam, hogy mi fog történni, csak azért mindig volt mellette egy kis reménysugár, hogy talán mégsem jól gondolom [„Kispesten a mintegy 4000 helybeli zsidót 548 szobában zsúfolták össze kijelölt épületekben, melyek a város 53 különböző utcájában álltak. Az áthelyezés május 15. és 30. között zajlott le” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.]

Aztán minden bekövetkezett, amit gondoltam, természetesen. Jöttek a deportálások, pontosan úgy, ahogy én el is képzeltem. Amikor a csendőrök Kispestre bejöttek, akkor én már tudtam, hogy itt már bajok vannak. Azt sem mondhatom, hogy nem menekülhettem volna, mert folyton hívtak a pesti rokonok, hogy jöjjenek a gyerekekkel, és náluk lehetek. Én azt mondtam, hogy én nem mehetek, én a szüleimet nem hagyom itt, együtt maradok velük. Az én apám borzasztóan szerette a kertet, ültetgetett, barkácsolt, és nyulakat tartott. Én csodálatosan boldog voltam, hogy az apámat boldognak látom. Aztán minden zsidó házat megszálltak a csendőrök, az udvart, az utcát is. A lakásból ki sem lehetett lépni. És eljött 1944. június harmincadika, amikor bejöttek a csendőrök a lakásunkba. Azt mondták, hogy most indulunk, de először mindenki vetkőzzön le a saját helyiségében. „Pucérra vetkőzni!” – kiáltották, hogy nehogyanis valamit elrejtünk. Énrajtam nem volt semmi más, az egyetlen jeggyűrűm maradt csak meg akkorára, gondoltam, ezt talán nem fogják elvenni. De azt is levetette a csendőr.

Összeraktunk mindent, hogy legyen egy váltás ruha meg egy kis ennivaló. De a csendőrök kiborították a hátizsákot, és csak az maradhatott benne, amit ők megengedtek. A kapuban a gyerekek bakancsa megtetszett az egyik csendőrnek, és rögtön lehúzatta a lábáról. Ott maradt a fiam mezítláb. Így csoportosan vittek bennünket, gyalogosan a vasútállomásra. Voltak, akik velünk éreztek, voltak, akik nem. Azt hiszem, többen voltak, akik nem, mert valahogy nagyon könnyű volt ellenünk uszítani az embereket. De aki akart volna segíteni, az sem tehette volna, mert a közelünkbe sem engedtek senkit. Szóval elkerültünk a vasútállomásra, felszállítottak bennünket, és elindultunk a monori téglagyárba. Ott már töméntelen ember volt, több ezer lehetett [Monor ún. bevagonírozási központ volt, Budapest közigazgatási határaitól délre és keletre fekvő településekről koncentrálták ide a zsidó lakosságot. A monori téglagyárból kb. 7500 embert szállítottak Auschwitzba július 6. és 8. között. – A szerk.]. A terheseket, betegeket és a gyermekeseket a tető alá rakták, oda, ahol a téglákat tartották. Ültünk ott a pucér földön a sárban, és örültünk, hogy volt annyi hely, hogy mindnyájan le tudtunk ülni a földre. Ott is aludtunk, és vártuk a csodát. Nagy bombázások voltak azalatt, amíg mi a téglagyárban voltunk, és én annyira kívántam, hogy jöjjön egy bomba, és egyszerre haljunk meg. Szóval még el sem indultunk Magyarországról, és már elkezdődtek a szörnyűségek. A téglagyár területén nem volt vízellátás, a vízért naponta ment ki egy lajtos kocsis Monorra, egy parasztházhoz. A testvérem minden áldott nap kijött ehhez a monori parasztházhoz, élelmet hozott, meg amit még tudott, én pedig miután megtudtam, hogy minden nap ott van, minden nap elmentem valahogy a kocsival, és ott találkoztunk.

Összesen nyolc napig voltunk a téglagyárban, és a hatodik napon egy barátnőm, aki szintén ott volt a kilencéves kislányával meg a szüleivel, azt mondta nekem, hogy szökjünk meg együtt, amikor elindul a lajtos kocsis, előtte bebújunk a budiba, és amikor minden elcsendesedik, szépen

kijövünk és elsétálunk. Azt válaszoltam, hogy én nem hagyom ott a szüleimet, mert ki fog törődni velük. Én akkor azt hittem, hogy talán lesz mód arra, hogy a szüleimmel törődhessenek. A furcsa az volt, hogy neki nagyon gazdag szülei voltak, és őt úgy nevelték fel, mint egy kis királykisasszonyt. Őneki mégis az volt a fontos, hogy valakivel megmeneküljön. Azt hiszem, hogy mai napig jól él.

A hetedik napom a szüleimet hazaengedték azon a címen, hogy a lányuk keresztény férfi felesége. Én pedig ott maradtam a fiammal, holott talán megmenekültem volna, ha az előző nap a barátnőmmel elmegyek, de a lelkiismeretem ezt nem engedte. Szegény apám könyörgött, majdnem zokogott, hogy engedjenek engem is, de azt mondták neki, hogy ne sokat beszéljen, mert őt is itt tartják. Könyörögtem neki, hogy ne szóljon semmit, csak menjenek, mert legalább annál kevesebb a gondom. Hazaengedték őket, és ahogy utólag megtudtam, két hét múlva újra elvitték őket. A sárvári internálótáborba kerültek, és onnan küldték Auschwitzba őket, ott haltak meg mindketten [Sárvárott volt az ország egyik legnagyobb internálótábora, ahonnan 1500 zsidót deportáltak Auschwitzba. A deportálást itt a németek hajtották végre. Randolph Braham ellentmondásosan említi meg a deportálás időpontját: „A magyar Holocaust” (Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/) című mű 77. oldalán 1944 augusztusát említi, a 157. oldalon írottak szerint 1944. július 24-én zajlott a deportálás.].

Szóval ott maradtam a gyerekemmel, és másnap vittek a transzportba. A húgom végigkísért egész a vasútállomásig, mert gyalog mentünk. Aki nem tudott gyalog menni, azt feltették a kocsira, én pedig a csomagjaimat az ennivalóval és ruhaneművel, amiket a húgom hozott, odaadtam egy ismerősnek, akit kocsira tettek, hogy ne kelljen cipelni. Természetesen teljesen máshova vittek, mint azokat. Nem is találkoztam velük soha többé, úgyhogy nekem nem volt ennivalóm, nem volt ruhám, amit váltsak, semmim a világon. Nagyon meleg volt, mert ez júliusban volt.

Marhavagonokban szállítottak, örületes tömeg volt. Három napig utaztunk, éjjel nappal, borzasztó körülmények között. Jóformán ülni is alig lehetett. A gyerekem százkilencvenkét centiméter magas volt, és szegénykémet, mint egy colstokot, úgy kellett összehajtogatni. Szeretett volna mindig kinézni a rácsos ablakon. Mondtam, hogy „Fiam, ülj le, mert kevesebb helyet foglalsz”. Nem volt sem vizünk, sem ennivalónk, semmink nem volt. Voltak ott olyanok, akiknek mindenük volt, de jóformán azok sem ettek, vagy ha ettek is, én nem láttam. Nagy csomagokkal voltak, és gondolták, hogy kitart nekik. Senki nem tudta, hogy mi következik. Én valahogy nem búsultam azért, ami elveszett, amit felraktam a kocsira. Borzalmas meleg volt, valaki megkönyörült rajtam, adott egy hálóinget, és abban az egy szál hálóingben voltam végig. A lábaim betegek voltak, gumiharisnyában voltam, fászlival.

Három nap után, július tizenkettedikén, megérkeztünk Birkenaubá. Kiszállítottak, mindenki magához vette a holmiját, mindenki igyekezett valahogy védekezni a meleg ellen. Az volt az első, hogy a gyerekektől elválasztottak, mindenkinek megmondták, hogy ebbe vagy abba a csoportba álljon. Olyan zűrzavar volt az agyamban, hogy nem tudtam felfogni. Álltam bénult aggyal. Ott termett a gyerekem, ölelt, csókolt, és sírva mondta, hogy „Anyukám, meg fogod látni, hogy találkozunk, meglátod, hogy találkozunk!”. Ő jobban tudott gondolkodni, mint én. Én csak reszkettem, folyton attól féltem, hogy elkapják, és a szemem láttára agyonütik, mert otthagyták a sorát. Folyton csak azt mondtam, hogy „Menj vissza, kisfiam. Menj vissza. Nehogy valami történjen”. Ő meg, szegénykém, ő vigasztalt engem. Ez egy borzalom volt. Soha többé nem láttam a tizenöt éves fiamat. A fiamat, aki kilenc évig hegedült, már a konzervatóriumba járt, és nagyon nagy reményeket fűztek hozzá a tanárai. Művésznek készült, hegedűművésznek. Semmi nem lett

belőle. (Unokahúg: „A családi legendárium szerint annyira tehetséges volt a kis Ervin, hogy olyan mester vállalta a tanítását, akinek egyébként nagyon komoly náci kötődései voltak, a gyakorlószobában állítólag Hitler-kép volt a falon. De arról is legalább annyi családi emlék szól, hogy Ervin utált gyakorolni, és igazából a gépek érdekelték, a műszaki dolgok.”)

Szóval kiszállítottak, sorba állítottak, aztán elindítottak. A láger óriási területen feküdt, tulajdonképpen egy óriási település volt, ami sok-sok lágerből állt. Volt külön férfiláger, külön női láger, külön családi láger. Jobbról-balról az út mentén drótkerítések voltak, és rettentő, óriási tüzek égtek, nem is egy helyen. Nem tudtam, hogy ez mi lehet. Tulajdonképpen senki nem tudott semmit. Utólag kiderült, azok a nagy tüzek azért voltak, mert akkor éjjel égették el a cseh családi lágert, amikor mi megérkeztünk. A krematórium már telített volt, és égettek, ahol lehetett. [Auschwitzban 1944 nyarán nem bírták a krematóriumok a terhelést, Otto Moll SS-főtörzsőrmester, a krematóriumok parancsnoka nagy égetőgödröket ásott: összesen kilenc, hatalmas (40-50 méter hosszú, 8 méter széles és 2 méter mély) árkot, ahol három sor hullát fektettek egymásra, benzinnel lelocsolták és meggyújtották. – A szerk.]

Megérkeztünk, és betelereltek egy óriási nagy helyiségbe, nagyobb volt, mint egy lovarda. Ott álltak a parancsnokok, és rögtön le kellett vetkőzni meztelenre. Az egyik helyen levágták nullás géppel a hajunkat, aztán befújtak minket mindenféle porokkal előlről, hátulról, hónaljba, mindenbe. Ezután elvittek a fürdőbe, ahol tusolók voltak. Miután onnan kihajtottak, méretekkel abszolút nem törődve, mindenkinek dobtak egy ruhát. Ez nem azt jelenti, hogy nadrágot, melltartót, bugyit, harisnyát, cipőt. Egy ruhadarabot. Egy szót sem szóltak közben, úgy kezelték bennünket, hogy még az állatokat is különbül. És ez még csak a kezdet volt. Magamra vettem a rongyot, még az volt a jó, hogy kétszer körülért. Volt olyan szerencsétlen, aki fel sem tudta magára venni. Mivel folyton őriztek, figyeltek, még csak arra sem volt mód, hogy az emberek egymás között elcseréljék ezeket a rongyokat. Aki nem tudta felvenni magára a ruhát, amit odadoztak neki, az várakozott meztelenül. Aztán megint elindultunk valamerre. Rengeteg villanydróttal körülvett láger volt, fogalmam sem volt, hogy mik azok a drótok. Én valahogy összekerültem azokkal a nővel, akikkel együtt utaztam. Voltak olyanok, akik bennfentesek voltak, vezetőknak voltak kinevezve, akik a németekkel tudtak beszélni. Sajnos én nem tudtam németül. A férfiak abba a cseh családi lágerbe kerültek, ahol az égetést láttuk.

A lágeren belül is voltak barakkok, amiket valószínűleg istállókból alakítottak ki. Megvoltak azok a karikák, ahova az állatok voltak kötve. Az utolsó előtti transzport voltunk mi, akik megérkeztünk, nem volt hova bennünket elszállásolni. Annyira tele volt a láger, hogy egy egész éjszakát ácsorogtunk, úgyhogy lassan meg is tanultunk állva aludni, egymásnak dőlve. Körülbelül két nap múlva, amikor enni adtak, avval együtt, hogy éhes voltam, nem tudtam enni. Fadaraboktól kezdve, minden volt az ételben. Csak azt láttam, hogy akik régebben kerültek oda, azok sokkal jobban bírták a dolgokat, mert megszokták.

Közben mindig vittek transzportot, és így felszabadultak a helyek. Így kerültem az egyik priccsre, ez olyan priccs volt, amin gyalulatlan deszkák voltak, közte hézag, aztán megint deszka, megint hézag. A cipőm volt a párnám, hogy a fejem kicsit magasabban legyen. Borzalmas volt, mert arról a priccsről sem éjjel, sem nappal nem volt szabad lejönni, enni is ott kellett, és legalább háromszor annyian voltunk, mint ahányan elfértünk. A napnak a felében zellappal álltunk. Ez azt jelentette, hogy hajnalban kivittek bennünket a barakkból a lagerplatzra, és felsorakoztattak ötös sorokba,

utakat hagyva köztünk. Ott kellett állni, állni addig, amíg ők nem gondolták meg, és behajtottak a barakkba. Csoportosan mehettünk a vécére, csoportosan mehettünk mosdani. Ha közben valami történt, azt az illetőt megbüntették, mert hogy merészelte máskor végezni a dolgát, mint amikor ők megengedik. Az életünk mindig egy hajszálon múlt. Volt egy nagyon érdekes esetem. A zellappelban álltunk, és odajött egy nő, nem is ismertem, és azt mondja, hogy adjam oda a kezem. Mondom, „Mit akarsz vele?”. „Nagyon hosszú életű leszel”, azt mondta nekem. Az olyan nevetséges volt ott ilyent hallani, mert ott az élet annyi volt, mint a nulla. Mondom, „Te marha! Hogy tudsz ilyen hülyeséget mondani? Mondjál valami okosabbat!”. Azt mondja, „Nem tudok mást mondani, csak amit látok”. Én meg dühöngtem rajta, hogy tud valaki ilyen hülye lenni.

Borzalmas helyzet volt ez az egész nekem. Nagyon jól tudtam, hogy nekem dolgoznom kell, akármit csinálni, de valamit dolgoznom kell, mert én nem bírom az ácsorgást. Inkább gyalogolok, mint ácsorgok. Minden nap volt transzport, és én folyton jelentkeztem. Egyszer sikerült is bekerülnöm abba a csoportba, ahol mindenkit ellenőriztek. Pechemre pont a Mengele doktor volt, aki válogatott. Odakerültem elébe, persze pucéran. Nem értettem egy szavát sem, csak utána tudtam meg, hogy tanakodtak rajtam, hogy hova küldjenek, a gázba vagy még hagyjanak, mert testi hibás vagyok, mert látszottak a gyerekkori műtétemnek a nyomai. Úgyhogy ott ácsorogtam, ameddig el nem rántott a vezetőnk, egy lengyel nő – mert ezek mind vezetők voltak, a lengyelek meg a szlovákok, aki hamarabb kerültek be a lágerbe. Szóval akkor sikerült megmenekülnöm. Megint visszakerültem a lágerbe, megint volt valami transzport, megint jelentkeztem. Le kellett vetkőznöm meztelenre, de ezúttal a ruhámat a karomra vettem, és így nem látszott az operálás helye. Így bejutottam a transzportba. Előbb a fürdőbe vittek. Ott megfürödtünk, adtak rendes ruhát, bugyit, de az is inkább bugyogó volt. Régifajta flanelnadrág, aminek egy madzag volt a korca, amit meg kellett az embernek a derekán kötni. Aztán ott álltunk, és vártunk. Aztán kiderült, hogy már nincs transzport aznap, és visszafordítottak, de már nem vittek vissza, hanem egy másik lágerbe vittek. Abban a lágerben egész más körülmények voltak, mert nem barakkok voltak, hanem szobák, amiknek hajópadlója is volt. Nem voltak priccsek, a földre lehetett feküdni. Nem volt se takaró, se párna, se alul, se felül semmi. Nem volt az a borzalmas szigorúság, mint az előző lágerben. Ott voltunk, nem tudom, hány napig. Aztán megint csoportba vettek bennünket, és megint elindítottak. Megint elmentünk a fürdőbe. Amikor ide beértünk, itt is le kellett vetkőzni, itt is más ruhát adtak, és itt is csak úgy mehettünk be a lágerbe, hogy megfürödtünk, és megint tiszta ruhát kaptunk. Sorba állítottak bennünket, és akkor már valóban osztottak ennivalót. Margarint, kenyeret, felvágottat. A bugyimnak a korcát összehúztam, és abba raktam bele az ennivalómat. Úgyhogy nem fölvettem, hanem az volt a szatyrom. Felszállítottak a vagonba, elég kényelmesen voltunk. Feküdni és ülni lehetett. Egy vödör feketét tettek be a vagonba, de az pillanatokon belül elfogyott. [1944] augusztus huszadikán indítottak el, három napig utaztunk éjjel-nappal, ameddig megérkeztünk a Bréma melletti lübberstedi munkáslágerbe [munkatábor] [Lübberstedt – helység Alsó-Szászországban, 28 km-re Brémától, a neuengammei koncentrációs tábor egyik altábora volt itt. – A szerk.].

Ebben a lágerben fabódék voltak, és itt a priccseken volt pléd is, vagyis inkább lópokróc. Ezek kétszintes priccsek voltak. Minden priccsen egymaga feküdt mindenki. Volt alattam is valami vékonyabb matracféle, ami szalmával volt kitöltve. Hajnalban kellett kelni, sípoltak, kellett rohanni, hogy időben mindenki ott legyen, és sorba álljon. Lutri volt, hogy ki hova kerül munkára. Nem lehetett tudni, mert minden nap máshonnan kezdték el a csoportokat elindítani. Volt, amikor

bombagyárba vittek dolgozni, ahol kis bombákat gyártottak. Volt, hogy az erdőbe vittek gombát szedni, volt, hogy csalánt szedni vittek. Ez még nem volt olyan rossz, csak legföljebb csupa hólyag lett a kezem. Volt, amikor elvittek krumplit ültetni. Az volt még a jobbik eset, mert elültették az egyik sorba a krumplit, a másiktól meg kiszedtük. Akkor legalább ettünk nyers krumplit. Volt, amikor csillézni vittek. Az nagyon nehéz volt, mert akkor már nagyon hidegek voltak, és a sínek oda voltak fagyva a földhöz. Nekünk azt fel kellett szedni, és elvinni oda, ahova előírták. Aztán volt a répapucoló, a krumlipucoló meg a konyhások. Ezek nagyon jó dolgok voltak, ha oda valaki bekerült.

Aztán jött egy változás, jött egy másik lagerführer. Ez a lagerführer a konyháról kivett két dolgozót, és nem tudom, hogy milyen oknál fogva, de engem betett a konyhára. Nekem ott nem volt jó, a konyhások máramarosiak [lásd: Máramarossziget] voltak, csupa ismerősök, barátok vagy rokonok, én nem voltam odatartozó. Én lettem ott a legaljasabb cseléd, a legnehezebb és a legpiszkosabb munkát nekem kellett végezni. Először is nem tudták megbocsátani, hogy engem oda betettek, és onnan az ő haverjukat kirakták. Én nem tudom, hogy az a lagerführer mit látott rajtam, esténként is, mikor keresztülment a konyhán az éttermük fele, mindig megkérdezte, hogy vagyok. Csodálkoztam is, hogy az az ember hogy lehet SS. Olyan jó embernek nézett ki. Mondták is utólag, hogy ez egy hamburgi kereskedő volt. El lehet képzelni a konyhát. Hétszáz literes kazánok voltak, amiket nekem kellett kitakarítani kívül-belül. Azonkívül minden reggel ki kellett a salakot szednem a küblikbe, kitakarítanom a tűzteret teljesen és meg is rakni szénnel. Hat mázsza szenet kellett feltolni a konyhába. Bizony tél volt, síkos volt, és többet mentem visszafele, mint előre a súly miatt. Este meg ki kellett takarítani azt az óriási nagy konyhát. Én bizony nem voltam boldog a konyhán egy cseppet sem.

Akkoriban barátkoztam meg Pirivel (Piroska Roth). Stefi társam helyére került ő be. Stefit néhány nappal azelőtt vitték el, azon a címen, hogy állapotos. Minden állapotost felszólítottak, hogy jelentkezzen, azzal bolondították őket, hogy dupla kosztot kapnak. Ő nem volt állapotos, mert én voltam vele olyan jóban, hogy hozzám őszinte volt. Ő nem volt terhes, de nem tudott ellenállni mégsem, mert nagyon éhes volt, és az a dupla csak jól jött neki. Hiába könyörögtem neki, hogy ne fogadja el, mert nagyon drága lesz neki. Körülbelül két hétig tartott a nagy gyönyörűség. Aztán jöttek, összeszedték ezeket, és elvitték a gázba. Ideadott nekem egy bicskát, és azt mondta, „Hogyha nem jövök vissza, legyen a tiéd, ha visszajövök, akkor visszakapom tőled”. Nem jött vissza. Soha többé nem láttam. Neki a helyére jött a Piri. A Pirivel lettem olyan jóban, mint a Stefivel voltam. A Piri revieren volt [német: gyengélkedő]. Kiengedték a revierről, de az ő blokkja már megszűnt, s mivel nálunk a Stefi helye felszabadult, oda osztották be. Pont bent voltam a barakkban, amikor bejött, és mondta, hogy őt oda osztották be. Nagyon érdekes volt, mert bejött, benyúlt a kabátja alá, elővett egy krumplit, és nekem akarta adni. Mondtam neki, hogy nekem ne adja, mert én nem tudok érte adni semmit. De ő erőszakolta, addig-addig, amíg elfogadtam tőle a krumplit. Így tulajdonképpen eléggé le voltam neki kötelezve. Ő peches volt, mert a férje elment Amerikába, előbb megesküdték, de ő már nem tudott utánamenni, mert mire minden papírt elintézett a férje, hogy a felesége utánamehessen, addigra már nem lehetett egyáltalán menni. Így ő Auschwitzba került a szüleivel együtt. Elég az hozzá, hogy amikor én a konyhára kerültem, ezzel a társammal nagyon jóban lettem. Azért kellett az embernek valaki, akivel szót tudott váltani, mert nagyon borzalmas volt. Amikor már nagyon hidegek voltak, akkor bizony azt is megtettük, hogy összefeküdtünk ketten az én priccsemre, mert akkor ketten egymást melegítettük. Neki is volt egy

pokróca meg nekem is, akkor már két pokróc volt rajtunk, még a fejünket is betakartuk. Rengeteg volt az egér, ott szaladgáltak a pokróc tetején meg mindenhol. Borzalmas volt.

Amikor bekerültem a konyhára, amihez hozzáfértem, mindent loptam, cukrot meg lekvárt, tejport, és odaadtam Pirinek. Mindig jött a konyha hátsó részéhez, és én odaadtam neki, amit aznap szereztem. Szenet is loptam. Egy talicska szenet betoltam a barakkba, mert ott volt Piri, hogy legalább ne fázzon. Azt is el kellett dugni, mert ha megtalálták, akkor borzalom volt. Körülbelül egy hónapig voltam a konyhán, mert a lagerführer elment. Tudtam nagyon jól, hogy ahogy ő elmegy, akkor engem onnan rögtön kitesznek, mert ez egy olyan erőszakolt valami volt. Így is lett. Megint elkezdődött az a bújócska, hogy melyik csoportba kerüljek. Megint elkezdődött a munkába járás meg minden nap az a zellappal, hogy hova kerülök, milyen munkára, mennyit kell gyalogolni meg kivel, mert az is sokat jelentett, hogy melyik nő volt beosztva, hogy melyik csoportba kerültem én. Ezek között a német felügyelők között volt olyan is, akitől úgy irtózott mindenki, hogy borzasztó. Mindenkinek adtak gúnynevet, úgyhogy ennek a nőnek Görcs volt a neve. Az a nő, aki annyira gyűlölt engem a konyhán, az is vitt csoportokat dolgozni. Grétinek hívták, Grete. Pechemre, ahogy kikerültem a konyháról, mindjárt őhöz kerültem, az ő csoportjába. Hát nagyon igyekeztem, hogy belém ne tudjon kötni, de ő mindig igyekezett, hogy ártsen nekem.

Ekkor már legalább egy éve ott voltunk [Bár végeláthatatlanul hosszúnak tűnhetett ez a borzalmas időszak, a deportálásuk óta valójában csak néhány hónap telt el. – A szerk.]. Elvittek bennünket egy olyan helyre, ahol volt egy nagy hegy, sínek és egy tehervagon. Szóval földet kellett az egyik helyről a másikra lapátolni, amíg eljut a vagonhoz, és az utolsó dobta be a vagonba a földet. Én nem sokat válogattam, megálltam a vagon mellett, és én voltam, aki a földet dobtam be a vagonba. Nem volt könnyű munka, mert a földet az egyik helyről a másik helyre tenni könnyebb volt, és amikor fel kellett dobni, és ezt óránként nem is tudom, hogy hányszor kellett megismételni, hát bizony sokszor elfáradtam. Igyekeztem olyankor megállni, amikor lát a Görcs, nehogy úgy vegye, hogy akkor nem csinálok semmit, amikor ő nem figyel. Aztán nem tudom, hogy hányszor mentünk nap mint nap. Úgy voltam vele, hogy már nem keresgéltem, hogy máshova kerüljek, mert nem volt vele bajom tulajdonképpen. Én rendesen dolgoztam, és ő békén hagyott. De ez a gyaloglás, elég nehéz volt, mert amikor már nem tudom, hogy hány napig csináltam, akkor már nagyon elfáradtam. Mondtam az összekötőknek, hogy szóljon a nőnek, hogy engedje meg, hogy egy fél órát lepihenjek, mert nem fogok tudni visszagyalogolni. A nő azt mondta, hogy ő nem mondja meg, mert ő nem fogja végignézni, hogy engem agyonverjen a Görcs. Azt mondtam: „Ne törődj vele, hogy mit fog csinálni, ez már az én bajom, mert olyan mindegy, hogy most ver agyon vagy útközben.” Úgyhogy azt mondtam, hogy „Ha nem mondod meg, akkor megkérek valakit, aki tud németül, és majd az megmondja”. Így kénytelen volt megmondani. A Görcs meg mondta, hogy feküdjek le nyugodtan. Én csak egy fél órát kértem, és amikor már gondoltam, hogy letelt a fél óra, felültem, fel akartam kelni, de odajött, és intett nekem, hogy maradjak, és majd ha sípolni fog, csak akkor keljek fel. És megengedte, hogy egész addig, ameddig nem indultunk vissza a lágerünkbe, ott feküdjek a fa alatt. Ez a nő mondta el az összekötőknek, hogy nem tudja elképzelni, hogy Gretének mi a baja énvelem, mert avval adott engem át neki, hogy legyen rám gondja, mert én lusta vagyok. Pedig azt mondta, a legjobb munkaerő vagyok az egész csapatban.

Tél lett, és én elkezdtem turbánokat csinálni, mert fáztunk. A kopasz fejünkkel meneteltünk a munkahelyre a rettenetes hidegben, és a jégcsapok lógtak a fejünkről, olyan hideg volt. Nem volt se kabátunk, se harisnya a lábunkon. Olyan fényes volt a lábam, mint a tükör, és olyan vörös, mint

a pecsenye, és olyan dagadt is. Az étel annyi volt, mintha vizet ittam volna. Csak eleinte volt valamennyire tartalmazó, aztán már nagyon hamar romlott. Mindig rosszabb és rosszabb lett a koszt. A végén már majdnem azt mondhatom, hogy langyos vizet ettünk. Abban egy gramm só nem volt, abban a világon semmi. Marharépa úszkált benne, három-négy szem és slussz. Se zsír, se só nem volt benne. Semmi tartalom nem volt. Olyan bizonytalan volt az életünk, hogy borzasztó. Nem volt semmi, amiről beszélhettünk volna, csak főzésről meg evésről beszéltünk, ebben éltük ki magunkat. Egész télen nem volt kabátunk, s akkor áprilisban kiosztották a kabátokat, hogy mindenki bontsa ki az egyik ujját, és cserélje ki egy másikkal. A kabátok jelezték, hogy mi foglyok vagyunk. Minden kabátnak más színűnek kellett lenni. Aztán [1945] április tizedikén nem vittek munkába, hanem csoportba raktak, és elindítottak bennünket. Mentünk gyalog, aztán felraktak bennünket vagonokba. Minden vagonban ült egy német katona, aki vigyázott ránk. Enni nem adtak egyáltalán. Vittek a vagonban, és a végén megálltunk Lübeckben. Mindenki rettentő éhes volt, eléggé le is gyengültünk, le is szállhatott, aki akart, és volt, aki kapargált ott a szemétdombon, amit talált. Ott voltunk egy pár napig Lübeckben a vasúti pályán, és egyszer csak hirtelen elindították a szerelvényt. Kiderült – mert azért mindig akadt valaki, aki meghallotta, hogy miről beszélnek a németek –, hogy elindultak, mert már közeledett az ő ellenségük, nem a miénk. Ha otthagytak volna, akkor felszabadultunk volna már aznap, de sajnos menekítettek bennünket. Ment a vonat, és aztán kezdődött a tragédia, amikor amerikai zuhanóbombázók jelentek meg az égen hármass csoportban, és végiggéppuskázták a szerelvényt. Mondanom sem kell, a végén a nyílt pályán megállt a vonat, mindenki ugrált ki a szerelvényből. Akik leugrottak, mind ottmaradtak egy csomóban, egymás tetején, mert közben lövöldöztek, géppuskáztak. Én egészen kimentem a vagon platójára, amin az ember áll, mielőtt leszállna. Egészen kicsúsztam, hogy engem ne tudjanak lelökni, és méricskéltem jobbra-balra, hogy tudnék leugrani, mert rettenetesen magasan voltunk. Magas töltésen volt a szerelvény, és alatta volt még egy mély árok. Nem volt mit tenni, addig méricskéltem, hogy a végén leugrottam. Valami csoda történt, mert el nem estem, meg nem ütöttem magamat, semmi bajom nem történt. Talán életemben először éreztem és utoljára, mintha az anyám a karjára vett volna, és úgy tett volna szépen le. Mindenki szaladt, amennyire tudott. A németek persze kiabáltak, hogy ne hagyjon valaki elmenjen, holott ha ott maradtunk volna, akkor felszabadultunk volna. Hagytuk magunkat, mint a marhákat vezetni, de mindig is ez volt a hiba, hogy mindig hagytuk magunkat. Talán pár órát ücsörögtünk ott, a németek meg rohagáltak, szaladgáltak, hogy összereljenek bennünket, és visszahajtsanak a vonatra, nehogy egy is elmenjen. Két hullámban támadták a szerelvényt, amiben tartózkodtunk, de nem sérült meg. Amikor elindultunk, otthagytuk a sebesülteket; azok kiabáltak, hogy „Ne hagyjatok itt! Vigyetek el! Ne hagyjatok itt meghalni!”. De senki nem törődött velük.

Ezután még mentünk egy jó darabig, és valamikor éjszaka vagy este megérkeztünk egy állomásra. Kivagoníroztak bennünket, és elindultak velünk gyalog, és egy erdőben letelepedtünk. Ott töltöttük az éjszakát. Másnap reggel elvittek a pályaudvarra, és bevagoníroztak. Amikor mindannyian bent voltunk a vagonban, akkor valaki kiabálta, hogy ne hagyjátok magatokat, mert felrobbantják a szerelvényt, tűzszünet van, és nem szabad löni. Mint az automaták, mindnyájan kiugrottunk a vagonokból. Löni nem szabadott, erre slaggal kezdték a vizet ránk eresztetni, hogy betelerjenek a szerelvénybe, de nem hagytuk magunkat. Úsztunk a vízben, de nem mentünk be a szerelvénybe. Elég az hozzá, hogy ez is egy jó darabig tartott a pályaudvaron, amíg nagy keservesen összeszedelőzködtünk. A lágerfőnök már nem erőszakoskodott, és visszavezetett bennünket abba az erdőbe, ahol az előző éjszakát töltöttük. Reggel, amikor kivilágosodott, körülnéztünk, és kiderült,

hogy már egyetlen német sem volt körülöttünk. A német katonák, a német nők, akik felvigyáztak ránk, mind-mind eltűntek. Nem gondoskodtak rólunk egyáltalán. Utána már senki nem törődött velünk. Jöttek angol katonák, de ezek nem megszállók voltak, csak átvonulók, úgyhogy azok sem gondoskodtak rólunk. Nagyon el voltam keseredve, mentem az úton, és nem láttam egy katonát se, csak civilek voltak, mindenki eldobta azt, ami egyáltalán emlékeztette volna arra, hogy katona volt valaha.

Volt ott egy olasz láger, elindultunk, hogy szerezzünk valamit. Ott a szemétdombon mindenféle rothadt krumplit meg káposztalevelet meg hasonló dolgokat összeszedtünk. Az egyik ezt hozott, a másik azt, valaki szerzett levesport, a másik fagyasztott halat. Voltunk vagy nyolcan, akik összeálltunk, és én mondtam, hogy én legfeljebb megfőzöm, mert én szerezni nem tudok semmit. Úgyhogy főztem egy nagy kübli ételt, amiben a fagyasztott haltól a krumplin át a káposztalevélig és amit a szemétdombon össze lehetett szedni, az minden benne volt. Talán ezért nem lett semmi bajunk, mert mi olyan ételt tettünk az éhes gyomrunkba, amiben egy gramm zsiradék nem volt, csak csupa zöldségféle. Aztán megint összeszedtek bennünket, elvittek egy olyan lágerbe, ami úgy nézett ki, mint egy kórház, fehér vaságyak voltak benne matraccal, paplannal. Asztal is volt a helyiség közepén. Mindenkinek külön ágya volt, itt már normális körülmények között lakhattunk. Csak azt tudom, hogy még mindig nem volt mit egyek, nem tudtam hozzájutni semmihez, erre valaki adott nekem mustárt, másvalaki adott nekem fagyasztott halat, de semmi más ennivalóm nem volt. A mustárt rátettem a fagyasztott halra, és egy mélytányér fagyasztott halat megettem. Nagyon beteg lettem. És amikor osztottak ételt, én nem tudtam enni, mert úgy elrontottam a gyomromat. Az volt a legszebb, hogy nem is bántódtam miatta, és folyton azt mondtam, hogy de jó, hogy el van rontva a gyomrom, így most nem tudok enni, most megspórolom az ennivalót, és egyszerre jóllakok majd. Osztottak konzerveket dobozban, a katonák huszonnégy órai ellátására szánt konzervek voltak ezek, leveskocka, csokoládé, keksz, tejpor, cukor, ilyenek. Mire jobban lettem, már nem is voltam olyan éhes, már nem is tudtam volna megenni azt az összes ennivalót egy ültő helyemben, mert az ember úgy van, hogy többet kíván, mint amennyit bír.

Aztán innen is elvittek bennünket. Minket angolok szabadítottak fel, ezeket a területeket angolok foglalták el. A Keleti-tenger partjára vittek bennünket, teherautókkal. A helység nevére már nem emlékszem. Elfoglaltak egy magánterületet, ahol nyaralók, víkendházak voltak. Ezekbe a víkendházakba telepítettek be minket. Különböző módon voltak berendezve ezek a házak, mindegyikben volt konyha, volt, amelyikben rezsó volt, volt, ahol tűzhely volt. Volt, ahol közösen összefogtak, és úgy főztek. A Piri barátnőm ekkor már nem volt velem. Ahogy felszabadultunk, ő rögtön összeköttetésbe lépett az angol vezetőkkel, mert az ő férje amerikai katona volt. A felszabadulásakor tehát egyenesen Amerikába került. Nagyon rendes volt, mielőtt elment, mondta, hogy írjak levelet, akinek akarok, és ő továbbítja. Azonkívül hozott nekem cipőt és mindent, amihez hozzá tudott jutni, mert neki több lehetősége volt, több mozgásterülete volt. Haláláig leveleztünk. Szóval miután Piri elment, volt egy másik társnőm, akivel úgy döntöttünk, hogy ketten valahogy megleszünk. Nem akartam tömegszállást, mert elég volt nekem a sok emberből. Egy nyaralónak a manzárdját foglaltuk el. Tyúklétrán kellett oda felmenni. Csak egy ponton lehetett kiegyenesedni, a csúcsos pontján. Volt neki ablaka is. Nagyon ügyesen volt berendezve az a pici helyiség, mert minden volt, ami a világon kell. Előttünk volt a tenger. Az ablakon, ha kinéztünk, két hajó volt oldalra dőlve, elsüllyedve. Az egyik a Deutschland, egy német hajó, a másik holland hajó volt, a Kapakona. Mesélték, hogy a két hajót felrobbantották. Az emberek a hajóról menekülni próbáltak,

mert nem volt messze a hajó a parttól. De azokat, akik próbáltak kiúszni, lelövöldözték. Én ezt nem láttam, csak a hullákat láttam, mert később kivetette őket a tenger. A parton feküdt a sok felpuffadt hulla, fehérek voltak, mint a hó, ahogy a só kiette őket. Ötször akkorák voltak, mint a valóságban, úgy fel voltak puffadva. Én nem is mentem ki a partra soha, mert azt mondtam, hogy rosszul vagyok, ezt nem lehet elviselni.

Szállították minden nap a nyers kosztot. Mindenfélét, vagy húst, vagy halat, vagy zöldségfélét, kiosztották, és mindenki azt csinált vele, amit akart. Már nem éhezünk, csak a szervezetünk nagyon ki volt éhezve, volt például egy alkalom, amikor olyan éhes voltam, hogy nem tudtam elaludni, felkeltem éjjel, és főztem egy lábas zabpelyhet. Főlkeltettem a társnőmet, leültünk mellé, és az egész lábossal megettük. Aztán lefeküdtünk, és akkor már tudtunk aludni, mert akkor már jól laktunk. Úgyhogy minden nap mindenfélét kitaláltam ezekből a nyers kosztokból. Csináltam például töltött káposztát, lapulevélbe becsomagolva, ételízesítővel, zabpehellyel. Ilyesmiket kitaláltam minden napra, úgyhogy mindig valami mást főztem. A barátnőm Romániából volt, Nagyváradról, nagyon ügyes nő volt, angol szabónő. Vele folyton varrtunk, természetesen kézzel, mert gépem nem volt. Rongyokban voltunk, az egész lágeréletünk alatt egy rongy volt rajtunk. El lehet képzelni, hogy milyen állapotban volt az, mire felszabadultunk. Volt, aki nem tudott varrni, szerzett magának anyagot, és mi élelemért megvarrtuk. Még cigarettát is kaptunk. Az a nő, aki a munkáslágerben a tolmácsunk volt, ő maradt a mi vezetőnk itt is, annak dolgoztunk a legtöbbet. A legszebb nyaralóba ő költözött be, ott rengeteg holmi volt. Mi rengeteget dolgoztunk, még bőrröndöket is csináltunk, anyagból. Mindenki igyekezett magának valamit szerezni, hogy mire útra kelhetünk, addig fel legyünk öltözködve valahogy.

Viszont nem volt transzport, szóba sem jött, hogy hazavinnének bennünket. Májusban szabadultunk, de még júliusban ott voltunk. A cseheknek szerveztek transzportot, de a magyaroknak senki nem szervezett transzportot. A magyarokat nem hozta haza senki, csak 1946-ban szerveztek magyar transzportot. Nem tudtam, hogy a cseheket Budapesten keresztül viszik Csehszlovákiába. Ha tudtam volna, akkor jó pár hónappal hamarabb kerültem volna haza. Nemsokára összeszedtek bennünket is, mert kiürítették ezt a területet. Megint felraktak bennünket teherautóra, és elvittek Neustadtba. Ott már nem volt valami jó, mert ott már nagyon kis helyiségekbe kerültünk, és többen is voltunk egy helyiségben. De ott már volt mozgási lehetőség, mert mindenki mehetett oda, ahova akart. Ezzel a társnőmmel mondtuk, hogy menjünk el, próbáljuk meg más lágerekben, hátha találunk valaki ismerőst vagy rokont. Fogalmam sem volt, hogy rajtam kívül a családból van-e valakim. Úgy tudtam, hogy a szüleim otthon maradtak. Nem tudtam, hogy mi van a gyerekekkel, nem tudtam, mi van a férjemmel. Aztán jött Neustadtba egy mentőautó, és kiderült, hogy megy Bergen-Belsenbe, és elvitt. Ott egy nagy katonai laktanyába volt összegyűlve a sok häftling [német: fogoly]. Azok is innen-onnan jöttek; akik eredetileg a bergen-belsen-i táborban voltak, szinte mind meghaltak. Kiderült, hogy a kispesti asszonyok, akik Bergen-Belsenbe kerültek, mind meghaltak tífuszban [A birkenaui szelekciót túlélő kispestieket éppúgy szétszórták az egész birodalomban, mint mindenki mást. Persze volt, aki végül BB-ben kötött ki. Közvetlenül (azaz Birkenau érintése nélkül) egyikük sem került ide. Az utolsó hetekben is ezrek haltak meg, a felszabadulás után még mintegy 30 ezer fogoly halt bele az éhezésbe és a betegségekbe. Sokakat a tífusz vitt el, de általában az éhség, a végkimerültség és a tífusz együtt végzett az áldozatokkal. Adatunk arról nincs, hogy a kispestiek mekkora része halt meg tífuszban. – A szerk.].

Aki nem kapta meg a tifuszt, azt a tifuszosok közé fektették, hogy így haljon meg, mert abban az időben már nem volt krematórium, már nem égettek hullákat, és hát olyan módon pusztítottak, ahogyan lehetett. Ott halt meg az összes ismerősöm Bergen-Belsenben, mint kiderült. Én egy pofonnak köszönhettem, hogy abba a transzportba nem kerültem bele. Annak idején együtt akartam maradni a kispesti asszonyokkal, de kaptam egy rettentő nagy pofont, mert nem fordultam meg, amikor a német mondta, hogy „Hátra arc!”. Ennek a pofonnak köszönhettem, hogy életben maradtam, mert így egész másfele vittek.

Itt, Bergen-Belsenben már nem nagyon gondoskodtak rólunk, olyan átmeneti szállás volt az egész. Összetalálkoztam két vagy három kispestivel, akik életben maradtak, és tárgyaltuk, hogy valahogy el kellene indulni. Aztán összeismerkedtünk egy csoporttal, akik románok voltak. A vezetőjük nagyon talpraesett férfi volt, aki beleegyezett, hogy csatlakozzunk hozzájuk. Szerencsénk volt, mert a magyarokat nem nagyon szerették sehol sem. Akármerre mentünk, mindig azt mondta a román, hogy mi ne szóljunk, hallgassunk, hogy ne is tudják, hogy magyarok vagyok. Augusztusban indultunk el, nem tudom, hogy hányadikán, de nagyon sokáig tartott. Előbb Hannoverbe mentünk. Mikor megérkeztünk valahova, akkor megkerestünk ezeket az irodákat, ahol a zsidó háftlingek kaptak pénzt. De hiába volt pénzünk, nem kaptunk érte semmit. Amerre mentünk, mindenhol kiégett házak voltak. Utaztunk marhavagonban, csúcsosan megrakott szenes vonat tetején, volt hogy ütközőn utaztunk. Mosakodni a pályaudvarokon lehetett. Volt, amikor lelöktek a vonatról. Még az volt a szerencsém, hogy nem ütöttem meg magamat, mert a hátizsák a hátamon volt, és arra estem rá. Még mielőtt elindult volna a vonat, megint felmáshoztam. Volt úgy, hogy egész éjszaka úgy utaztam egy peronon, hogy jóformán csak az egyik lábamat tudtam lerakni, mert csak annyi hely volt. Ennivalóról gondoskodtunk, még mielőtt elindultunk. Voltunk ötven vagy hatvan nő, összesen, pestiek. Az volt, hogy amíg az én ennivalómból volt, addig mindenkit abból kínáltam, de mikor már az enyém elfogyott, akkor már senkinek nem jutott eszébe, hogy adjon. Akkor azt csinálták, hogy titokban ettek, hogy ne kelljen senkivel megosztani. Egyedül a társnőmmel voltunk abban a helyzetben, hogy mindent egyformán fogyasztottunk, és egyformán gondoskodtunk is magunkról.

Szóval keservesen elértünk Pozsonyba. Ott este volt, és már orosz katonákat is láttunk. Tulajdonképpen én már a vagonokban láttam az orosz katonákat. Hogy mit műveltek egész éjjel! Járták keresztül-kasul a vagonokat, és szedték el a csomagokat. Az én hátizsákom az átjáróba volt letéve. Azon tapostak végig egész éjszaka, de senkinek nem jutott eszébe, hogy azt felvegye onnan. Így megmenekült a hátizsákom meg a benne lévő. Amire kivilágosodott, megszűnt ez a zabrálás. Aztán megérkeztünk a Keleti-pályaudvarra. Ott fogadtak minket, és adtak egy karéj lekváros kenyeret mindenkinek. Lovas kocsikon – akkor azzal közlekedtek – vittek el egy Dózsa György úti iskolába, amit berendeztek a háftlingeknek. Odavittek a pályaudvarról, és azt mondták, hogy itt van ez a priccs, ez az enyém. Én arra gondoltam, hogy ha nekem itt kell töltenem az éjszakát, mert nincs senkim, akihez menjek, akkor én megölöm magam. Az nem létezik, hogy ezt én továbbcsináljam. Azért bírtam ki az egészet, hogy a családommal találkozjak.

Anyám két testvére lakott a legközelebb a Dózsa György úthoz, az egyik a Péterfy Sándor utcában, a másik a Hernád utcában, elindultam, hogy megkeressem őket. Elmentem a Hernád utcába, és ott találtam a két nagynénimet meg a nagybácsimat meg a gyerekeit. Ők a gettóban [lásd: budapesti gettó] voltak, de már januárban vagy februárban felszabadultak, és már hazakerültek. Mondtam, hogy menni akarok a húgomhoz, Kiszestre, megkeresni, mert remélem, hogy ő megvan meg a szüleim is. A nagynéném nem tudtak semmit a húgomról, senkiről. Jött a két nagynéném velünk,

kísértek engem, és mentünk a húgomat megkeresni. A húgom épp nem volt otthon. A nagynéném mondta, hogy menjek vissza velük Pestre, és aludjak náluk. Akkor már éppen fel akartam szállni a villamosra, hogy menjek a nagynénimékkel vissza, amikor leszálltak ismerősök, olyanok, akikkel együtt kerültem Auschwitzba, csak őket máshova vitték. Nagyon örültek nekem, és mondták, hogy aludjak náluk. Én azt mondtam a két nagynénémnek, hogy inkább itt alszok az ismerősöknél, ha a húgomat nem találom meg aznap, mert reggel itt, Kispesten kell jelentkeznem hivatalosan, ahonnan elvittek. Aztán elmentünk együtt megnézni a testvéremet, hátha közben hazajött. És valóban, közben meg is érkezett. Hál'istennek, semmi baja nem történt, hála a keresztény férjének, nem esett bántódása. Hát el lehet képzelni az örömét! Én nagyon fásult voltam, egyáltalán nem tudtam semminek sem örülni, az az igazság. Akkor ott maradtam a testvéremnél, akkor már nem mentem az ismerősökkel.

Első nap még nem volt semmi probléma, mert azt mondta a testvérem, hogy kapott az én fiamról hírt, és a fiam él. Kiderült, hogy a szüleimet elvitték, amiről nem tudtam. Közben kiderült, hogy a férjem sem érkezett meg, az sincs. De amikor megtudtam, hogy a fiam él, azt gondoltam magamban, hogy „Hála istennek, legalább a gyerekem életben van, és így el tudom viselni a csapást”. Aztán pár nap múlva jöttek hozzám olyan asszonyoknak a férjei, akiket Bergen-Belsenbe vittek. Jöttek a feleségük után érdeklődni, és azok mesélték, hogy a gyerekekkel együtt voltak. Onnan tudtam meg, hogy az én gyerekem már nem él. Kiderült, hogy a betegtranszporttal ment el, de ő nem volt beteg, csak ragaszkodott egy kispesti férfihez, akit még itthonról ismert. Ez egy nagyon jó módú ember volt, kereskedő volt itt, Kispesten, üzlete volt. Ez az ember képviselő volt, egy művelt, intelligens ember, és az én gyerekem jól érezte magát vele. Mindenkinek kellett valaki, akivel két szót váltson. Mindenkinek kellett valaki, akihez tartozzon. Akinek nem volt gyereke vagy testvére vagy anyja vagy apja vagy nem tudom, kije, ismerősökkel barátkozott.

Én voltam az egyetlen a családból, aki hazajöttem. Senki más. A bátyámat is megölték családotól. Hatéves kisfiát, feleségét, őt magát is megölték. Hogy a húgom megmaradt, az egy csoda, mert akik itthon maradtak, azok is pusztultak, mert volt bombázás meg ostrom meg hasonló. Ő nem érezte, hogy ő milyen veszélyben van. Ő csak folyton várt minket haza. Mindig azt remélte, hogy az én gyerekem hazajön. A lekvártól kezdve, ami a gyerekem kedvence volt, mindent készített. Tervezgette a férjével, hogy taníttatják tovább.

Hazakerültem egy szál ruhában. A házamban idegenek éltek, és olyan ellenségesen fogadtak, mintha nem tudom, mi lettem volna. Az volt a bűnöm, hogy a ház az enyém. A házamban öt család lakott, a lakásomban a lakók úgy dirigáltak, mint a nagy kommunisták. Énnekem szavam sem lehetett. Oda nem mehettem lakni. Természetes, hogy a testvérem mondta, hogy lakjak velük. A Báthory utca 40. szám alatt laktak. De én már tulajdonképpen borzalmas állapotba kerültem. Teljesen kicsúszott a lábam alól a talaj. Nagyon nehéz erre visszaemlékezni, mert ez az életemnek egy borzalmas szakasza, nem tudtam, nem lehetett feldolgozni rövid idő alatt ezeket a dolgokat. Az volt az egyetlen vágyam, hogy csak haljak meg, mert ezt úgysem tudom túlélni. A testvérem alig tudta tartani bennem a lelket. Csak a húgomat sajnáltam, mert annyira odavolt, hogy megjöttem, és tele volt tervekkel. Még mielőtt megjöttem, kinyitotta az üzletemet, mert kapott egy felszólítást, hogy a hozzátartozók kinyithatják azoknak az üzletét, akiknek becsukták annak idején, de ha nem nyitja ki senki a családból, akkor másnak adják oda. Hogy nehogy elveszzen a boltom, ő kinyitotta, de már ki volt rabolva teljesen. Kalap nem kellett senkinek, elkezdtek gyártani orosz katonasapkákat. Teherautóval mentek az üzlet elé a sapkákért. Aki ügyes volt, nagyon sok mindent

tudott szerezni ebben az időben, de az én testvérem mindentől félt. Előfordult, hogy az orosz katona vitt egy zsák lisztet, és ő nem fogadta el.

Én tehetetlenül néztem a dolgokat. Semmiben sem reménykedtem. Üres lett az életem. Amikor bementem az üzletbe, olyan voltam, mintha nem is az enyém lett volna, mint egy idegen. Idegen voltam a testvérem lakásában, idegen voltam az üzletemben. A szakmám már nem számított, kalapot már senki nem viselt, örültek, ha ennivalójuk volt, nemhogy kalapot tegyenek a fejükre. Mindenki kendőben járt. A gazdagok, a szegények, mindenki kendőben járt. Az elején megpróbáltam beilleszkedni a húgomék életébe. Bejártam az üzletbe, vezettem a húgom háztartását, vásároltam, főztem, takarítottam. Ők egész nap elváltak, Pesten volt az irodájuk, a férje építész volt, kiszállt dolgozni mindenfelé, a húgom pedig az irodát vezette. Rengeteg munka volt, mert az újjáépítés zajlott, mert romban volt az egész ország. Az építészeknek volt munkájuk. Nekik megvolt a jövedelmük is, nem volt hiányuk semmiben. Én magam sem panaszkodhatok, mert minden kívánságom lestek. Nem akartam az üzletet feladni, mert abban reménykedtem, hogy valahogy majd csak lesz. Az egyik üzlet úgyis fel lett adva, amelyik a férjemé volt. Ha azt tudtam volna kinyitni, azzal jobban jártam volna, mert textiltolt volt, és a textiltolt az még ment, de a kalapbolt az nem. Így körülbelül 1947-ig tartottam az üzletet, fizettem a rezsit. Jövedelmem nem volt, a vagyonom kilencven százaléka elveszett, mert amiket odaadtam ennek-annak, azok mind elvesztek, nem kaptam vissza semmit sem. Mindent elvittek az oroszok. Amit nem vittek el, arra is azt mondták, hogy elvitték az oroszok. Szegény apám is sok mindent az üzletből mindenhova odaadott, hogy a háború után legyen mit kezdeni velük. Azokból semmi nem került vissza. Az ékszereim is mind odavesztek.

A testvéremék vettek egy romos öröklakást a Szilágyi Erzsébet fasorban. A tervük az volt, hogy rendbe hozzák, eladják, aztán vesznek egy másikat. Amikor az öröklakásuknak egy szobáját meg a konyháját rendbe hozták, beköltöztek, és átadták nekem a kispesti lakást, a Báthory u. 40-et. Ez egy nagyon szép lakás volt, két szoba összkomfort, egyedülálló ház volt egy kertben, ami tele volt gyümölcsfákkal. Közben a házamat is eladtam, mert értelmetlen volt vele bármit kezdeni, mert azokat a lakókat soha nem tudtam volna kielégíteni, nem tudtam volna nekik lakást szerezni, hogy visszaszerezsem a házamat. Így jóformán ingyen odaadtam. Az üzletet is eladtam, de azzal jobban jártam, mert az üzlet nem az enyém volt, csak béreltem. A bérleményt majdnem annyiért adtam el, mint amennyiért az egész házat, amennyiért az ötszobás házat a százötvenegyes telekkel.

Tulajdonképpen akkor vettem át a húgomék lakását, mielőtt megesküdtem a második férjemmel. A második férjem, Bársony József fiatal, nőtlen ember volt. Ebben az időben nagyon sok nőszülni akaró férfi és nagyon sok férjhez menni akaró nő volt, mivel nagyon sok veszítette el a deportálásban a férjét vagy a feleségét. De én nem akartam olyan emberhez menni, akinek felesége volt meg gyereke, mert nem akartam, hogy örökké azt halljam, hogy milyen volt a felesége, milyen volt a gyereke, vagy a gyereket neveljem olyan rosszul, ahogy engem neveltek, mert engem sem az édesanyám nevelt fel. Volt kérőm több, de azért választottam azt, akit választottam, mert soha nem volt felesége, soha nem volt gyereke, és nem is vágyott gyerek után. A második férjembe sem voltam szerelmes, egyáltalán. Ő a maga módján szeretett, elvett feleségül, de azért élte külön a maga életét, ami engem nem is zavart. A férjem szeretett szórakozni. Én inkább hajlamosabb voltam a visszautazásra, és nagyon jó volt, hogy ő ki tudott ragadni ebből a rossz hangulatból. Mentem vele mindig, mert nélkülem nem ment soha. Mindenhol ismerték. A Moulin Rouge-ban ott állt kint a tömeg, nem tudtak bemenni, és ha minket meglátott a

portás, már intett. Minden műsort végig kellett néznem, ha tetszett, ha nem.

A második férjem is zsidó volt, de kitért [lásd: Vallásváltoztatás (felekezetből kilépés)], mert azt hitte, hogy akkor segít magán, és nem viszik el. Ugyanúgy elvitték, mintha nem tért volna ki. Ő az édesanyját veszítette el, mert Pesten laktak, és a gettóba kerültek. Az anyja végigélte azt, hogy a gettóban voltak, de amikor hazament a saját lakásukba, nem volt ablak, megfázott, tüdőgyulladást kapott, és meghalt. Mire a fia hazament, addigra az anyja már nem élt. Volt egy bátyja, 1901-es. Amikor összeházasodtunk, mondta, hogy térjek ki. Azt mondtam: „Végigcsináltam az egész deportálást, elvesztettem az egész családomat, egymagam jöttem haza, gondolod, hogy most fogok kitérni? Eszem ágában sincs.” Csak polgárilag esküdtünk, nem templomban. Megkérdezték, hogy reverzalist kötünk-e [Reverzális – a házасuló felek megegyeznek abban, hogy születendő gyermekük melyik szülő vallását kövesse. – A szerk.]. Nem kötöttünk. Eszemben sem volt, hogy gyereket szüljek, pedig fiatal voltam, csak nem akartam. Azonkívül a férjem sem volt olyan, akiről el tudtam volna képzelni, hogy gyereket neveljen.

Az én férjem nem akart Kispesten lakni, egy évig laktunk csak itt. Keserves egy évig tartott, amíg hirdetem, és nagy nehezen elcseréltem a lakást. Az jobban járt, aki velem cserélt, mert én egy másfélszobás lakást cseréltem a hetedik kerület, Dembinszky utcában, nagyon kellett költeni ahhoz, hogy lakni lehessen benne. Nem akartam elköltözni, annyi minden kötött ahhoz a környékhez... Aztán arra gondoltam, hogy talán jobb is, mert az emlékeimtől könnyebben szabadulok, ha nem maradok Kispesten. De ma már tudom, hogy az ember önmagától nem tud megszabadulni, az emlékeit viszi magával. Én csak annyit tudok, hogy nincs a napnak olyan perce, hogy ne legyenek eszemben a családtagjaim, mindazok, akik voltak, akik elmentek mellőlem, legfőképpen a gyerekem, aki hetven éves lenne, ha élne, de az ő kis élete tizenöt évig tartott összesen.

Amikor a férjemmel összekerültem, taxitulajdonos volt. Akkor örökölni lehetett a taxiengedélyt a szülőktől, és az ő apjának volt három gyereke és három engedélye. Mindegyik gyerek kapott egy engedélyt. A férjem bérelte a bátyja engedélyét, bérelte a nővére engedélyét, és így futott neki három kocsija. Panaszra nem volt ok, anyagiakban nem volt hiányom semmi. Viszont hamarosan a taxijai miatt osztályidegen lett, mivel nem adta be a kocsijait a szövetkezetbe, hamarabb vették el az engedélyét is, és csak nagy keservesen tudott elhelyezkedni mint taxisofőr.

1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] mi nem vettünk részt semmiben, de a férjemet elküldte az igazgatója; már hamarabb elküldte volna, mert mindig kifogásolta a főnököt. Az igazgató elővett néhány embert, akik tényleg csináltak valamit, és azt mondta, hogy ha a Bársony ellen felszólalsz, ezt mondod, meg azt írod, akkor megtarthatod a munkahelyedet. Úgyhogy a forradalom után elvették az engedélyét [Bársony Józsefné föltehetően a „vezetői engedélyére”, azaz a jogosítványára gondolt. – A szerk.]. Először nem tudott elhelyezkedni csak kocsimosónak. Ez nagyon nehéz volt, mert mindenféle gáz, benzingőz, kipufogógáz volt ott. Hazajött, azt mondta, hogy nem megy többet. Azt mondtam neki: „Hogyha nem mész többet dolgozni, akkor azt fogják mondani a jóakaróid, hogy nem akarsz dolgozni ennek a rendszernek. Muszáj dolgoznod, ha tetszik, ha nem. De az nem kötelességed, hogy oda menj be, ahol a legrosszabbul érzed magad. Ott dolgozz, ahol friss levegőt kapsz és kész.” Nagy keservesen elment dolgozni, nem lett semmi baja. Aztán jött egy engedékenyebb időszak, vissza lehetett szerezni az engedélyt, és teherautó-sofőr lett, tehertaxis. Szeretett dolgozni, csak azt bánta, hogy miért nem ment hamarabb

teherautóra. Mennyivel többet keresett volna. A lényeg az, hogy ügyes ember volt. Mindenhol feltalálta magát. Nekem valóban nem kellett volna dolgoznom mellette, mert megkereste azt, ami kell.

1956 nekem inkább azért izgalmas, mert akkor született meg az Icukám [Icuka Bársony Józsefné testvérének, Tóth Lászlónénak a lánya. – A szerk.]. Én őt rettentően akartam, mert én nem akartam gyereket. A húgom elvált a férjétől, és volt egy barátja, aki nem akarta a gyereket, volt neki már egy, de annak sem volt jó apja. Lett volna három gyerekük is, de mind el lett véve. Ezt meg rábeszéltem, hogy hagyja meg. Azonkívül a húgom annyira szerelmes volt abba a férfiba..., öt évig tartott a kapcsolat, de tudtam, hogy nem fog megmaradni. És lett 1956, amire senki sem számított, és a férfi disszidált. Szakított vele, és aznap disszidált, amikor a gyerek született. Ezért is akartam a gyereket, mert képes lett volna öngyilkos lenni e miatt a férfi miatt, és én nem tudtam örökké a sarkában lenni. Utána senki nem kellett neki többé. Ez olyan nagy szerelem volt neki, hogy senki nem tudta pótolni. Harminchét éves volt, amikor a lánya megszületett, és leélte az életét anélkül, hogy egy férfi lett volna neki közben. A férje, akitől elvált, az el akarta venni őt megint, és magához vette volna őt a lányával együtt. Nem ment vissza hozzá. Aztán az én segítségével nevelte fel a kislányt. Olyan, mintha az enyém lenne.

Én 1953-ig otthon voltam. Nem akarta a férjem, hogy dolgozzak, de én mondtam neki, hogy azt akarom, hogy legyen majd saját nyugdíjam. Nem érdekelt egyáltalán, hogy mit csinálok vagy mennyit fizetnek. Elmentem a Hegedű utcai szövetkezetbe, egész közel volt a lakáshoz. Ledolgoztam tíz évet. Játékokat csináltunk, műanyag játékokat és szőnyegeket, meg festőhengert is vágunk. Azután is mentem dolgozni, amikor már nyugdíjas voltam [1963-ban ment nyugdíjba. – A szerk.], mert akkor volt egy olyan lehetőségem, hogy egy kötődét vezethettem a Kecskeméti utcában, a Reitter kötődét. A tulajdonosok is zsidók voltak, de olyanok, akik nem tartották a vallást. Azt mondták, hogy nem kell tennem semmit, csak a meglévő holmikat eladni. Társbérlet volt az üzlet, volt egy ruhavarró, egy férfi, aki női ruhákat varrt, blúzokat, és árulta közben ezeknek a kötöttáruját. Megosztottak a kirakaton, és megosztottak az üzleten. Akkor jött divatba a twistpulóver [„Twistpulóver – kártolt gyapjúból készült, bebújós, hosszú ujjú, V-alakú nyak→ki→vá→gás→sal rendelkező pulóver, amely éveken keresztül, változatlan áron, 160.- Ft-ért volt kapható, s szinte egyenviselgetnek számított az ifjúság körében. Rendkívüli népszerűségének valószínű oka, hogy a ruházati ipar szegényes termékei között ez az egyszerűségével kitűnő ruhadarab nem illeszkedett a szokásos termékek sorába.” (Kozák Gyula: Lábjegyzetek a hatvanas évek Magyarországa monográfiához /Kézirat/). – A szerk.]. Én üzletasszony voltam, tudtam, hogy valamit csinálni kell, meg kell fogni, ami adódik. Gondoltam, hogy nem ülök ölbe tett kézzel és várom a vevőket, amikor a kutyának sem kell az, ami van. Megvettem a fonalat, megkötöttem, összeállítottam, eladtam, és ez így ment szünet nélkül. Közben vásároltak mást is. Nagyon jól ment az üzlet. Egészen hatvanéves koromig ott voltam. Lehettem volna tovább is, de nem bírtam azt a házaspárt, ki nem állhattam. Folyton bolondították a bedolgozókat, soha nem fizették ki őket időben. Aztán észrevettem, hogy bizalmatlanok, és azt végképp nem tűrtem el. Addig, amíg úgy éreztem, hogy megbíznak bennem, addig csináltam. Hiába könyörögtek, hogy menjek vissza, nem mentem.

A háború után, hiába volt a férjem kitérve, tartottuk a vallást. Hitközségi adót fizettünk, templomba jártunk, a Bethlen téri templomban megvolt a helyünk. Ezt 1956 alatt sem titkoltuk. A férjemet, amikor meghalt, rendes zsidó szertartással temettettem el a rákoskeresztúri temetőben [lásd:

temetés].

Én különben soha nem voltam párttag. Amikor a deportálásból hazajöttem, azt mondta a húgom, hogy akik a deportálásból hazajönnek, mind belépnek a szocialista pártba [azaz: a kommunista pártba]. Azt mondtam, hogy éntőlem nyugodtan beléphetnek, én nem lépek sehova.

A férjem gondolkodott az Izraelbe való kivándorláson, de én nem akartam. Én azt mondtam, hogy én már otthont építettem. Mondtam, hogy menjen ki ő, és ha sikerül neki, akkor majd utána megyek. De jól tudta, hogy nem mennék utána. Nem is voltunk Izraelben, bár voltak ott rokonaink. Az első férjem legfiatalabb húga, aki kiment még 1939-ben a két gyerekével meg a férjével. Tartottuk a kapcsolatot, persze. Arról is volt szó, hogy kimegyünk Dél-Amerikába, bár én nem nagyon akartam. Már háború után volt. Minden megvolt, csak elsikkasztották a papírokat, amiket küldött a rokonunk Brazíliából.

1967-ben volt az egyetlen külföldi utam, kimentem Amerikába, hogy meglátogassam a Piri barátnőmet. Várt engem a repülőtéren, összetalálkoztunk, és körénk csődült a személyzet, a repülőgép személyzete, egy halom ember, öleltek, csókoltak bennünket. Ez úgy történt, hogy Piri, ameddig várt a reptéren, hogy az unalmát elüsse, elmesélte néhány alkalmazottnak, hogyan ismerkedtünk meg, s azok annyira meghatónak találták a történetet, hogy mikor megérkeztem, körbeállva ünnepeltek. Akkor még a Piri teljes családja élt, mind ott voltak Penssylvaniában. Minden nap máshova voltunk meghívva... Még egyszer meglátogattam, a halála előtt, 1995-ben, rettentő boldog volt ő is, én is, ez volt az utolsó találkozásunk.

1989 után nem változott semmi. Ugyanúgy imádják a pénzt, és ugyanúgy van szegény ember és gazdag ember. Viszont most nincs középosztály. Én nem panaszkodom, mert én a nyugdíjamból megélek, kapok nyugdíjat Németországból, és a magyar államtól is kapok életjáradékot. Én egy beosztó ember vagyok, nem is költöm el a nyugdíjamat. A húgom lánya miatt idejöttem lakni, mert én a hetedik kerületben laktam, és nagyobb lakásom volt jóval, mint ez. De ez nekem megfelel, nem is kell nagyobb. Minek egymagamnak?